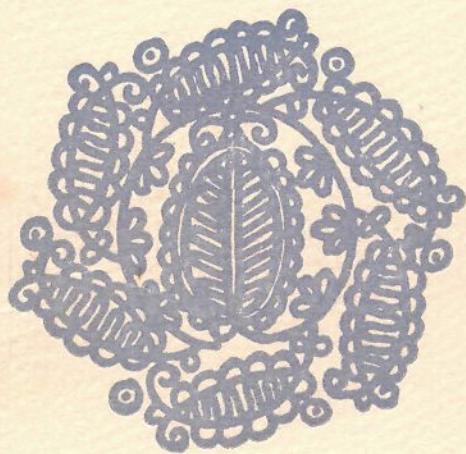

MAKKAI·S·HARC·A·SZOBOR·ELLEN

MAKKAI·S·HARC·A·SZOBOR·ELLEN·

ERDÉLYI·SZÉPMIVES·CÉH

MAKKAI SÁNDOR

HARC A SZOBOR ELLEN

NÉGY TANULMÁNY

ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH • KOLOZSVÁR

1933

16947

HARC A SZOBOR ELLEN

I.

A szobrot tulajdonképen Kossuth Lajos állította fel, mikor „a legnagyobb magyarnak“ nevezte Széchenyi Istvánt. A „szobor“ idegesen összereszt, busa szemöldöke megrándult s tiltakozott. Miért? Szerénységből? Nem volt szerény ember, nagyon is ismerte önmagát. Van okunk kételkedni a Kossuth „szobor-állításá“-nak őszinteségében és joggal érezzük ki belőle a frázist s a taktikát. Ezért sejthetjük azt is, hogy Széchenyit azért üti mellbe a felmagasztalás, mert jól érzi, hogy ez a legsímább útja az ő félreállításának, mozdulatlanná és hatástalanná merevítésének. Akiből egyszer sikerül szállóigét csinálni, szobrot faragni, minél megtisztelőbb és magasztalóbb formában, az el is van intézve, attól nem kell tartani többé. A világ végéig minden tankönyv, diák, emlékbeszéd és vezércikk ezzel a névvel könyveli el, ezt fogja róla tanítani, hirdetni, tudni és semmi egyébre nem is lesz kíváncsi. Széchenyi István? — Na, hogyne! A legnagyobb magyar!

A szoborépítés művét tökéletesítette Arany János ódája is, Széchenyi halálára. A költő nem frázisokat gyártott és nem taktikázott, csak természetesen át-

dicsőítette az embert, „eszmévé finomította“, — azonban nem „éltető eszmévé“, hanem elvont ideává és mithikus félistenné, aki „egyekbe nyuló hármass piramid“-okat épített a lét és nem-lét közti határon. Ezek volnának azok a rendszertelen, izgatott, íróilag egyenetlen és aránytalan, szenvedélyes és gunyos, rapszodikus és közönséges, ideális és praktikus, lángoló és unalmas és mindenféle írások, amiket Széchenyi lökött ki magából, mint egy vulkán. Persze, mihelyt ez a lávaömlés kihült, piramis is lehet. Ez a mozdulatlanság, keménység, élettelenység, távoliság képe.

Akiről ódát írtak s méghozzá Arany János tollával, az már a Pantheonban van, el van intézve, le van zárva, annyira dicső, nagy, tiszteletreméltó, hogy szentségtörés volna élőnek, hatónak, aktuálisnak tartani. A nagyszerű szobor készen van s egészen mellékes, hogy még ércből kiöntve is ott busong az Akadémia előtt.

Az még nem a legrosszabb, ha valakit, akár Széchenyi Istvánt is, egy pompázó jelzővel s egy klasszikus ódával szoborrá varázsolnak nemzete számára. Elvégre van ebben olyan is, ami kijárt neki. Azt meg épen örvendetesnek kell tartanunk, hogy a kiegyezés liberális nemzedéke megbírálta és visszautasította „a legnagyobb magyar“ művét. Zichy Antal szerint a fejlődés nem Széchenyinek adott igazat, mert ő „kelleténél kevesebbre becsülte nemzetünk életképességét“ s a nemzet pusztulásáról jajongott jóslatai „szólamok“ voltak, melyeket „nemcsak készpénz gyanánt nem fogadtunk el, hanem határozottan visszautasítottunk s egy cseppet se bánjuk

a közforgalomból azóta történt kiküszöböltetésüket“. Beöthy Ákos szerint a nemzetnek „nem volt oka megbánni“ a Széchenyi „lángeszü rögtönzéseitől“, „szóvirágaitól“, „szórszálhasogatásaitól“, „egyoldalúságaitól“, „tárgyi tévedéseitől“ és „alaptalan aggályaitól“ való elfordulását. — Mindez legalább feltételez egy öntudatos szembeállást, egy meggyőződéses leszámolást s így még mindig élőnek mutatja azt, akivel vitatkozni és ellenkezni kell.

A legrosszabb csak ezután jött. A Széchenyi-kultusz. A füstölés és ünnepi tánclejtés a szobor körül. „Utóbbi évtizedeink Széchenyi-kultuszának — mondja Szekfü Gyula a Három nemzedékben — nem a húsból és vérből álló ember, hanem egy elvonatkoztatott fogalom, dogmaszerű konstrukció volt a tárgya... Nem azt kerestük, mit mondott és mit csinált Széchenyi, hogy utasításait követve rendeztük volna be életünket; megfordítva jártunk el: megállapítottuk, hogy mit csinálunk jómagunk és a mi tetteink elismerését, jóváhagyó bizonyítékait kerestük elő Széchenyi műveiből.“

Igy állott elő a megemlékezések, tanulmányok, alkalmi elmefuttatások és még alkalmibb szólamok rengetege, melynek minden fája mögül más Széchenyi bukkant elő, mindenféle Széchenyi, a saját műveiből kiszakított mottók jelzőtábláival a nyakában, de döbbséggel tekintve egymásra. A szobor helyett a szoborcskák százai emelkednek s egyetlen egy sem őmaga. Szegény, ő mindenben „a legnagyobb magyar“ lesz, mert mindent és mindenkit igazolni lehet egy-egy mondásá-

val, lévén neki a részletekben annyi ellenmondó kijelentése, amennyit csak akarsz. Művei nemzeti Bibliává lesznek, tudniillik úgy használják őket, mint a Bibliát: egészében igen fáradságos és unalmas lévén megemésztetni, mindenre lehet kikapdosni belőle dicta probantia-kat. Egy ilyen sokszoros szobrosításnak megdöbbenő következményei vannak. A Hitel szerzője elveszti, szükségképen elveszti a saját „hitelét“, épen mert mindent lehet vele bizonyítani, mindenre olyan csodálatosan talál és mindent előre tudott. Zavaros, homályos, nyomasztó és unalmas ködfelleg lesz belőle s „eszmevilágát“ a végén már kénytelenek vagyunk futva kerülni, hogy bele ne bolonduljunk. Emlékezem, hogy reám és akkori ifjú társaimra a háború előtt ezt a hatást tette a Széchenyi-kultusz; a leghatározottabb „hamisság“ csengett belőle a fülünkbe s nem ennek a kultusznak érdeme, — vagy ha az, akkor fonák-módon, — hogy néhányan elővettük és kivonatoltuk magunknak a Hitelt és a Kelet Népét (most már nem tudom, miért épen ezt a kettőt) s megdöbbenve állapítottuk meg, hogy Széchenyi egészen mást akart és őmaga teljesen ellentéte volt annak, ami az utóbbi időkben az ő nevének szankciójával történt Magyarországon.

Persze, előttünk akkor nem állott még világosan, voltaképen sehogyse, a magyar liberálizmusnak az a képe, amelyet Szekfü Gyula elemzett ki és rajzolt meg később s amely magyarázatát adta a Széchenyi-kultusz ürességének és eltévesztett-voltának. Mi, őszintén szólva, azt hiszem, az összes érettségizett magyar ifjúsággal

egyetemben csak egyetlen tételt őriztünk Széchenyiről, mint mindenre elégséges dogmát. Azt, hogy ő előbb gazdaggá akarta tenni Magyarországot, lévén a gazdagság a függetlenség alapja, ellentétben Kossuth-tal, aki előbb szabaddá akarta tenni a nemzetet Ausztriától, mondván, hogy ráérünk gazdagodni azután is. A tankönyvekben ez a szobor állott és a Széchenyi-kultusz háború-előtti fölburjánzása ezt a képet kuszálta össze-vissza bennünk, nyugtalanítóan sokarcuvá, de nem meggyőzővé téve az egyszerű és könnyen elintézhető bölcsességet. De Széchenyi mindenképen halott volt nekünk és szobor volt az egész nemzedéknek, ez bizonyos.

Érdekes, hogy Szekfü tud még egy másik szoborról is, ami nekem idegen. Az én nemzedékem Széchenyit és Kossuthot ellenségnek látta. Mi természetesen Kossuth-pártiak voltunk. Szekfü pedig azt írja: „Az igazi Széchenyit már csak azért sem ábrázolták e kor szakférfiai igaz valóságában, mert féltek a hagyományos Kossuth-Széchenyi ellentétet megbolygatni, nehogy határozott állásfoglalással felingereljék a közvéleményt. A Széchenyi-Kossuth dilemma elől fázósan kitérve, két jelesünket a weimari Goethe-Schiller szobor hasonlatosságára, baráti kézfogásban ábrázolták.” Reám legalább ez a szobor sohase hatott, nem is láttam meg. Lehet, azért, mert én a weimari szoborban sem hittem soha.

A szobor ellen mindig élt a tiltakozás és az élő, valódi Széchenyiért folyt a küzdelem, noha dübörgőbb és színesebb rakéták elnyomták is.

Kemény Zsigmondnak köszönhetjük az első pöröly-

ütést a Kossuth-által emelt Széchenyi-szobron. Ő állapította meg — éspedig magának Széchenyinek kijelentéséhez híven, hogy a legnagyobb magyarnak bebalzszamozott ember valami más, — a leghivebb magyar volt. Ezt a jelzőt Széchenyi maga adta magának: „nálamnál őszintébb és hűbb magyar egy sincs, erre esküszöm“. Kétségtelen, hogy ez a hűség, az, amely Széchenyi lelkéhez és életéhez az egyetlen nyitókulcsot adja. Ezen az alapon indult meg Kemény, helyesen választva a lélektani útát a szobor életre-támasztására. Művészetének az adta a legnagyobb hitelt, hogy maga is congeniális lélek volt s ez a tény mindig is döntő lesz a Széchenyi-problema megoldásában. Mindig csak azok tudnak közelférködni hozzá s megszólaltatni szellemét, akik képesek „árnyékát“ a maguk rokon-vérével itatni meg. Kemény idegzetében és lelkiületében ott van ez a rokon-vér, legalább Széchenyi óriási lényének egyik, — tragikus — vonását illetően s ezért jellemrajzában a tragikus Széchenyi tiszta, igaz hangon szólal meg. Ember lesz a szoborból s titkok oldódnak meg a magyar ködben. De Kemény harca mégsem tud győztes lenni. Nem az az ember, aki közvéleményt mozgathat meg. Csak kevesek számára gyújt intő s további kutatásra hívogató világot. Halott-idéző látását elfelejtik. Annál inkább, mert közben ő maga is szoborrá merevedik a tankönyvekben.

A másik nagy szobor-törő és életre-hívó, szintén congeniális lélek Péterfy Jenő, aki Széchenyi leveleinek vizsgálata és Grünwald Béla „Az új Magyarország“ című művének bírálata kapcsán rendkívül fínom, mély

és eleven képet rajzol Széchenyi lelkéről. A legfontosabb az, hogy ő Széchenyiben nem eszméket lát, hanem egyéniséget, melyből kiömlik s mellyel összenő, tragikus eltéphetetlenséggel, egész élet-műve. Ez a szemlélet, — tipikusan Péterfy-szemlélet, — megint a tragikus Széchenyit vetíti elénk, mint akivel az ő egész lénye összhangzásban, végzetes hasonlóságban, sorsközösségben van. A magyarázat subiectiv forrásokból fakad, de ez a subiectivitás ebben az esetben teljesen hitelreméltó, mert életet önt Széchenyi árnyékába s bár egyoldaluan, valóságossá telíti azt.

Széchenyi nem egyensúlyozott lélek. Nyugtalan, szeszélyes, könnyen képzelődésre-hajló, idegesen érzékeny s ez a folyton hullámozó lelki fluidum az, amely benne nagy ellentéteket képes összehozni és egységbe-kapcsolni. Szellemében az értelmi egoizmus uralkodik, mely az embereket pusztá eszközöknek veszi céljai szolgálatában, de viszont ezt az intellektuális réteget a legcsekélyebb érintésre elborítja az érzelmesség forró s néha vak hulláma, melymiatt mindenkiről hamar tételezi fel a rosszat s képes nemcsak a fellobbanó haragra, de a mániáig izzó gyűlöletre és bosszúszomjra is. Az értelem sáncait más erő hulláma is csapkodja: a viziós és hallucinációs fantáziáé, mely a valóság méreteit fonákul eltorzítja, főleg a saját személyére való vonatkozásokban. Ezért növeli meg az akadályok és ellenségek képét önmaga előtt s ebből fakad saját bűneinek óriási méretűvé növelése, viszont felemelő látásainak, a megvalósítandók eljövendő beteljesülésének ragyogása is

innen árad. Főleg az egyenrangualakkal szemben, metsző arisztokratikusság nyilvánul meg szellemében, de a leg-símább diplomataság is; folytonosan tevékenykedő életéből hamleti, tépelődő kedély mélyről jövő, önkínzó monológjai szűrődnek elő. Hogy műve életének, egyéniségének kibontása s a kettő teljes egységet jelent, azt mutatja az, hogy az egyén életének irányítására ugyanazokat az elveket tanácsolja, mint az országéra: az erők koncentrációját, az anyagi függetlenséget, a fontolva haladást, a lépésről-lépésre javítást, a közjóra való tekintetet. Amely elvek alkalmasak az egyén lelki-testi zürzavarának, gátlásainak leküzdésére, ugyanazok alkalmasak egy ország kaotikus zürzavarának, bajainak orvoslására is, hiszen az ország épen olyan organizmus, mint az egyéni ember. (Azt a gondolatot, melyet itt Péterfy érint, mint az egész életmű tengelyét, kimutattam Bethlen Gábor ország-alkotó művében Egyedül című könyvemben.) Ezek az elvek tehát nem „eszmék“, hanem az ő egyénisége maga, melyből műve sarjad és megérthető s éppen ez az egység teszi tragikussá, mert fordítja önváddá Széchenyire nézve a nemzeti katasztrófát. Péterfy elemzésének súlypontja azonban azon a meglátáson nyugszik, mellyel — Grünwalddal szemben —, pompásan bizonyítja, hogy ez az ellentétek közt hullámzó tragikus lélek nem beteg, hanem egészséges lélek.

Ez a problema Széchenyi megítélésének egyik sarkpontja. Állandóan voltak akik egész életét, művét és tragédiáját betegségből, éspedig idegbajból vagy örületből akarták megmagyarázni. Grünwald nem ezt teszi,

hanem két Széchenyit vesz föl: az egészségest, aki tevékenykedett és egy beteget, aki összetépte önmagát. Méghozzá felállítja a dualizmust a testi Széchenyi, mint beteg és a lelki Széchenyi, mint egészséges között. Péterfy a született pszichológus és a képzett filozófus biztonságával mutatja ki, hogy az ember egységében ez a két lény és ez a dualizmus nem tartható fenn és hogy az idegbajos embert nem lehet összeegyeztetni az öntudatos tevékennyel. Grünwald Széchenyije reménytelenül ketté van tépve s ami a legrosszabb, az író annak a téves eszmének áldozata, hogy a „rossz“ testi kategoria, a „jó“ pedig lelki, holott az ember egységében mindakettő egészen más, tudniillik erkölcsi realitás, melynek egyformán vannak testi és lelki vonatkozásai. Péterfy a maga részéről hajlandó azt tartani, hogy Széchenyi összeomlásában már lehet lelki betegséget állapítani meg. A tulfeszített idegzet beteg idegzet, noha ez a betegség nem örület, elmebaj, hanem egyszerűen idegbaj, idegzeti kimerülés és zavar. Ezért mondja mély igazsággal ki ítéletét: más dolog az idegbajt egy élet forrásának, csirájának állítani, s egészen más egy tulfeszített élet végének látni.

A kérdés most már az, hogy van-e olyan döntő kritérium, amely a Széchenyi-életmű egészére nézve végleges ítéletet hozhat az egészségesség vagy betegség rejtélyében? Péterfy szerint van és ezt a kritériumot ő felebbezhetetlen intuícióval, — congeniálisan szenvedő lényének mélységes bizonyosságával — látta meg és vetette a mérlegre. Széchenyi életének és művének egé-

szét és egységét tekintve, az átfogó és igazságos pillantás azt állapítja meg és egyebet nem állapíthat meg, hogy bár Széchenyi lelki életének falait állandóan csapkodják a hullámok, de a fundamentum, az ő intellektuális és erkölcsi öntudata és jelleme, rendíthetetlen marad. Nyughatatlan lélek, de a jó delejtű is nyughatatlan és mégis mindig helyes irányban mutat. Az élet sarkpontjai és céljai, amelyek felé egész élete mutatott, azaz Széchenyi életiránya mindig, állandóan és változatlanul, még a sötétség mélypontján is helyes volt, egészséges és nemes. Ez a tény az, amit letagadni nem lehet s ami Széchenyi életművének egyensúlyát, tehát egészséges-voltát végre is minden kilengés dacára biztosítja és hirdeti.

Van még Péterfynek egy nagyon figyelemreméltó megállapítása Széchenyi emberi lényére vonatkozólag, s ez az, amellyel a Széchenyi-Kossuth problémát világítja meg. Az ellentét, a harc Széchenyi és Kossuth közt történeti tény, amely saját nyilatkozataival van dokumentálva. Ennek az ellentétnek megmagyarázására a kortársak és a későbbiek sokféle módon törekedtek és érdekesen, csaknem kivétel nélkül Széchenyi rovására. Féltékeny volt, saját eszméinek kisajátítását látta, gögös gróf volt a fiskális-politikussal szemben, az öregedő ember irigysége élt benne a fiatal népszerűsége miatt. Péterfy szemében a fontos az, hogy a látszólagos azonosság, az elvek és a törekvések egyezősége mögött mutasson rá az áthidalhatatlan szakadéokra a két lélek között. Széchenyi maga mondta, hogy őt a „modor“ vá-

lasztja el Kossuthtól. Ezt kicsinylik le azok, akik nem látnak lényeges különbséget s azért külsőleges, kicsinyes és dehonestáló okokat keresnek Széchenyiben. De Péterfy szerint a modor minden, mert ez Széchenyi lényegét, egész lelkét és életét jelenti. (Mondhatjuk, ez a „modor“ a Széchenyi-élet szerkezete, stilusa, belső ősmoddellje, melyet ha kivesszünk belőle, nem Kossuth marad, hanem semmi.)

Mai szemmel nézve már érthetetlen (bár a Szekfü megvilágításában történetileg nagyon is érthető), hogy Kemény Zsigmond és Péterfy Jenő meglátásának, szobor-rombolásának és élettámasztásának semmiféle visszhangja nem volt az iskolai tanításban és a közvéleményben s ezek dacára kialakult és minden emberit és igazat elborított a Széchenyi-kultusz álvegetációja, úgyhogy a háború utáni nemzedék előtt Széchenyi már csak nagy név, üres fantóm, teljesen élettelen, közönyös, jelentésten mult volt: unalmas szobor.

Egyes mélyrenéző szellemek kiáltásai (Imre Sándor Széchenyi nevelési jelentőségét, Ravasz László Széchenyi prófétai jellegét emelik ki a „felékesített“ síremlék alól) visszhangtalanul veszttek el a „kultusz“ hamis chórusában.

II.

1813.-ban egy fiatal magyar huszárfőhadnagy, gróf Széchenyi István porosz tisztek előtt kijelenti, hogy Ausztria egy század eltelte előtt minden győzelme dacára széthull, mert részei egyenlőtlenek s mindinkább eltávolódnak egymástól.

A század letelik s Ausztria, magával rántva Magyarországot is, 1918.-ban összeomlik. S ekkor megrázódik a szobor. Egyszerre rettenetesen elevenné lesz. „Szólamai“, „szóvirágai“, „egyoldalúságai“ borzasztó realitássá tüzesednek. A nemzet-halál, a „teljes felbomlás“ kikacagott és vétkes könnyelműségnek bélyegzett vad próféciai fölmerednek a nemzet előtt, mint sirjukból kikelő sápasztó kísértetek.

Széchenyi István kétségbeesett győzelmet arat egykoru ellenfelein, aztán az egész liberális korszakon és a saját hamis kultuszának művirágain taposva beledobban nemzete rémült szívébe.

Ítélet már maga az, hogy váratlanul jön és készülten, elfelejtkezett nemzedéket talál. Hiszen évekkel a katasztrófa előtt ott verdesett már a lelke a magyar égen, a „pacsirtaálcás sirály“, Ady Endre nyugtalan sikongásaiban.

Ki hitt neki?... Sőt még az összeomlás után is ki hisz neki?... A boldog nemzedék nem akar tudni a tragédia belső okairól, a Magyar Parlag (Ady szerint A magyar Ugar) „égig érő giz-gaz“-áról, a nemzeti bűnökről. Véletlen, külsőleges, végzetes erő-ütközések áldozata az igaz, a jó, az ártatlan magyar nemzet. „A legdicsebb korszakot“ síratja a trianoni magyar a ki-egyezés óta eltelt évtizedekre gondolva.

Széchenyivel azonban különös dolog történik. Nem akarják tudomásul venni, hogy ő volt a próféta, aki mindezt belső okokból látta és jövendölte meg. A saját magában, eszményeiben és téveszméiben csalódott generáció úgy menti meg Széchenyibe vetett öröklött kegyeletét s így voltaképen az önmagában való hitet, hogy visszaparancsolja szoborrá, érinthetetlen, szent, magas bálványná s egész dühével Adyra zudul... és milyen borzasztó és hihetetlen nekik, ha valaki azt meri mondani, hogy voltaképen Széchenyit szaggatják ésátkozzák benne. Széchenyinek ismét szoborrá kell lennie, lelkének ismét abszolút, azaz hatástalan igazsággá párolognia, hogy a boldog nemzedéknek ne kelljen felelőséget vállalnia, bűnbánatot tartania és megtérnie.

Igaz, hogy Adyt erkölcsi alapról támadták s ezt az alapot Széchenyiben soha senki meg nem támadhatta. De ebből a hadállásból Ady magyarságára lövöldöztek s ezek a lövedékek Széchenyi szobráról pattantak vissza. Mert Ady magyarsága Széchenyi magyarságának egyik része. Ha már az Ady-támadás erkölcsi fedezéke szóba került, ki kell fejeznem azt a véleményemet, hogy

ezt a támadást jogosultabbnak ítélné a jövődő, ha a támadó generáció Széchenyi magyarságát, annak bűnbánatra hívó és megtérést parancsoló összes következményeivel vállalta volna. Így azonban a támadás mindörökre magán fogja viselni azt a nem alaptalan gyanút, hogy vaklárma volt, mellyel a harcosok elterelték a mások és a saját figyelmüket a lelkükre szegződő, kérdőre vonó és ítélő szemek: Széchenyi szemei elől.

A szobor azonban feltámadt már és többé senki vissza nem varázsolhatja. Mint eleven lelkiismeret, gyujtogatja a lelkeket és sokszor nem a maga neve alatt és a mások szavain át, de ő beszél a magyar lelkiismerethez és bárhogya is folyik ellene még ma is az ellenállás, miközben szobra előtt tovább táncolnak és tömjéneznak, az új magyar öntudat, az ujjászülető Széchenyi-öntudat már elindult hódító útjára mindenütt, ahol magyarok élnek. A kritikai nemzetszemlélet és szeretet, megváltozott kor-formákban, de azonos értelemmel tör magának utat a magyar jövődőbe. És ez most már valóban és véglegesen a lét és nemlét kérdésévé vált reánk nézve. Ha Széchenyi sötét próféciái még egyszer kénytelenek lesznek megvalósulni, akkor nincs többé magyar jövődő. Ennek csak egyetlen ellenszere lehet: ha az ő ragyogó próféciáit valósítja meg a fiatal magyarság.

De ehez magát Széchenyit kell megismerni, valóban élővé kell tenni a szobrot a magunk számára, hogy őmaga, a saját neve alatt, a maga Géniusza által hasson és tevékenykedjék bennünk.

Erre nézve mindjárt a nagy katasztrófa utáni első

lélekzetrétel idején kísérletet tett Szekfü Gyula a „Három nemzedék”-ben. Ő is odasorakozott a szobor ellen harcolók kicsiny csapatához. Művének jelentősége az, hogy a szellemtörténész tudományos módján előkészítette Széchenyi igaz megismerését és megértését. (Kala-uzolása mellett nagy haszonnal kezdheti meg bárki is a Fekete-Váradi: „Széchenyi vallomásai és tanításai” című antologia tanulmányozását, melyen keresztül közel juthat Széchenyi lelkéhez és felkészülhet művei teljes megismerésére.) Ő állította be először Széchenyi alakját a liberális hagyományba s ezzel megvilágította a hamis Széchenyi-kultusz okait. A liberálizmus elvont-elveken nyugvó rendszer volt, Széchenyi pedig ilyen elvi rendszert sohasem alkotott, egyáltalában nem állott „elvi” alapon és ami a legfontosabb, sohasem volt hive, ellenkezőleg mindig ellensége volt a liberálizmus elvont „szabadság—egyenlőség—testvériség”-elvének. Az igazi Széchenyi nem állott semmiféle idegen hatás alatt, teljesen eredeti, magából-teremtő egyéniség. Ez a megállapítás világfordulást jelent a Széchenyi-problema megoldásában, mert visszavezet a szobortól az emberhez, az élet forrásához és csirájához. Szekfü bátran kimondja, hogy Széchenyinnél a politika személyes ügy, a lelki konstitúció szülötte, (vetülete), lelki konstitúciójának alapja pedig magyarsága. Vallja Kemény Zsigmonddal, hogy Széchenyi a leghívebb magyar. De egyúttal a legteljesebben ember is, mert életének alapigazsága és törekvése egy teljesen lelki, általánosan emberi gondolat: az ember egész erkölcsi lényének kiművelése. Egyedül ez lehet

a nemzeti élet programja is, mert az igazi magyar eszmény csakis a legigazabb emberi eszmény lehet. Mihelyt ezt a célt a valósághoz méri, azonnal ott áll előtte a gát, aminek szétrombolása lesz élete műve: a négy nemzeti bűn, a hiuság, szalmaláng, lustaság és irigység. A gát nem külső, a baj nem a külső világban van, hanem a magyarság belső, lelki világában, tehát nem a viszonyokat kell megváltoztatni, hanem a magyarság belső, lelki világát. Mi ennek az útja? Csak egyetlenegy lehet: az egyéneken át nemesíteni meg a nemzetet. Miután „csak magunkban van a hiba“, nem szabad megcsalni sem magunkat, sem mást külső okok keresésével, hanem a valót kell megismerni. A lelki független ember megteremtése a politika célja. Mitől kell függetlennek lenni? A szenvedélyektől. Ezeket pedig csak észszerű gondolkozással lehet leküzdeni és szavak helyett tettekkel. Minden életnek és haladásnak a szenvedély és az ennek hízogő érzelmi politika az ellensége, tehát a politikában minden szenvedélyt-keltő problémát kerülni kell s az ész szempontjai szerint kell a nemzet életét irányítani.

Ebből a világos lelki alapból következik Széchenyi konzervatív gyakorlati politikája, mely három problémakört érint: a magánjogi, a közjogi és a nemzetiségi kérdéskomplexumot. Az első körben Széchenyi reformideái, kezdeményezései és gyakorlati tettei tünnek fel. Mindezek mögött egységes törekvés él: olyan alkotmányos viszonyok létrehozása, melyek által egyénein keresztül az egész nemzet lelkileg emberré nemesedhetik. Mindaz, amit hangoztat és tesz, bármilyen sokfelé-ágazó

s látszólag szakadozott (anyagi jóllét, jog, társadalmi alakulatok, technika, közlekedés, tudomány) mégis egy alapgondolat szülötte: a lépésenként való haladás elvének a speciális szükségletekre való alkalmazásáé, mely által a faji tulajdonok rossz vonásait paralizálni s a jókat kifejleszteni akarta. Maga se tagadja és nagyon fontos tudni, hogy számtalan gyakorlati tevékenysége voltaképen csak fogás, mely által az egyetlen, lelki és erkölcsi célhoz közelebb juthat.

A Főzjogi kérdés az, amely Széchenyi életének stílusát, Péterfy szerint „modorát“ oly mélyen érinti, hogy tragikumává válik. Konzervatív meggyőződése az, amelyet az erőviszonyok biztos és teljes ismeretére épít, hogy Magyarország és Ausztria kapcsolata felbonthatatlan, illetve erőszakos felbontása a magyarságra végzetes lenne. Kétségbeesett féltékenységgel dolgozott azon, hogy a közjogi kérdés vitatása a magyar politikából kikapcsolassék s hogy a teljes és kizárólagos erő kifejtés a fokozatos gazdasági és erkölcsi haladásra forduljon. A kuruc és labanc-magyarság kölcsönös előítéleteit, az „ex principio“ és a „de facto“ álláspontok robbanó végleteit egész lelkével akarta kiengesztelni és megegyeztetni a belső haladás iránti nemes szenvedély összeolvasztó felköltésével. Hovatovább ez lett legszemélyesebb, legexistenciálisabb életkérdése, művével való teljes azonosulásának szinte már exaltált hangoztatása és ebből szállt ki a tragédia felhője, villámokkal terhesen. Itt van a Széchenyi látszólagos következetlenségének titka, mellyel szembeáll addigi követőivel, megváltoztatja álláspontját,

elfogadja a királyi és császári titkos tanácsosságot, a bécsi állami megbízatásokat, lényében előtérbe jut az arisztokrata és a saját reformjaira féket vető, néha magával ellentétesen nyilatkozó konzervatív politikus, mert rettenve látja, hogy Kossuthék épen a közjogi kérdést tolják a politika központjába, felkeltik az általa önmagában és a nemzetben végzetesnek ismert szenvedélyeket s ledöntik mindazt, amit ő felépített. Nem ellemeztek semmit amit ő alkotott, csak félrelöktek és mellékessé tettek mindent, ami a közjogi problémát háttérbe állíthatta: szóval Széchenyit magát. A magyarság megoszlásában és a közjogi forradalomba való feltartóztatlan rohanásában „füstbemegy“ élete. Miután hiába próbálja ezt megakadályozni, megpróbálja részvétel által belülről fékezni s mikor ez se sikerül, önváddá fordítja a nemzeti katasztrófát és összeomlik alatta. Igaz, legigazibb magyar tragédia.

A nemzetiségi kérdés kibontakozása voltaképpen ezt a tragédiát színezi és mélyíti. Széchenyi nemzeti eszménye az emberi műveltséggé magasztosult magyarság. Ezt értette ő „nemzetiség“ alatt. De nem az idegen nemzetiségek magyarosítását, pláne radikális, kiméretlen módon. Ő magyarosítani a magyarokat akarta s nem az idegenajku állampolgárokat. Prófétailag megrázóan hangoztatta, hogy a magunk fajtájának ilyen tulbecsülése halálos. (Ez volt az a lecke, melyet sem akkor, sem azután nem tanultak meg tőle s ami megásta az imperáló magyar nemzet sirját!) Ausztriát is végzetesnek tartotta a közjogi kérdés erőszakos megoldása esetén, de annál

inkább végzetesnek, ha a saját magukban is túlnyomó nemzetiségek fordulnak szembe az erőszakosan magyarosítani akaró nemzettel. Hogy milyen igaza volt, legalább ma már tudjuk.

Mindezekben Széchenyi nem állott elvi magaslaton, irtózott az általános elvektől, mindig konkrét, gyakorlati és fokozatosan haladó magatartást vallott. Ezért nevezhető konzervatívnak, de nem pártszerűleg, mert sem a magyar sem a külföldi konzervatív politikai pártok mértékének nem felel meg. Szekfü szerint Széchenyi konzervativizmusa a „méltányosság“ principiumán nyugodva, a germán-keresztény politikai elv, lényegében a Szent-Istváni magyar keresztény gondolat kivirágzása, nem liberális, hanem romantikus stílusban. Ez a keresztény romantika nagy, mert egy nemzet erkölcsi fel-emelését munkálta s ezért az ővé az egyetlen „keresztény magyar társadalmi és államfelfogás“, ő az egyetlen keresztény magyar államférfi.

Szekfü híven és világosan komponálta meg Széchenyi politikájának gondolatvilágát. Igazságosan és erőteljesen vezette azt vissza emberi, személyi, lelki alapjaira s tisztázta szellemi karakterét, beállítva őt korának és az egyetemes magyarságnak megértető szövetébe. Konstruktívából Széchenyi tragikumának és aktuális jelentőségének addig ilyen egyetemes-értelműen nem ismert képe bontakozik ki. Nagyban hozzájárult tehát ahhoz, hogy a szobor és kétértelmű kultusza helyébe az igazi Széchenyi és a helyes Széchenyi-követés léphessenek. Ha lehet ellenvetést tenni munkájával szem-

ben, akkor leginkább azt lehet — de viszont feladatának köre és jellege ezt is magyarázza —, hogy a rendszertelen, elvi alapokat mellőző és nagyon is vulkanikus Széchenyit tulságosan egyöntetűvé, átlátszóvá, egyszerűvé, logikussá és megérthetővé tette. Amit kidesztillált ennek a hatalmas folyónak aranytartalmu iszapjából, az bizonyára vitathatatlanul igaz. A képet csakis az teszi vázlattá, amit — azonban talán szükségképen — kihagyott belőle. Így van valami mesterségessége, csináltsága, tudósi lesimítása az ő Széchenyijének, de az biztos, hogy Széchenyi semmi esetre se kevesebb, hanem csakis több lehet annál, amit belőle adott. És biztos az is, hogy azzal, amivel több, a Szekfü képe csak igazabbá, még emberibbé és még aktuálisabban jelentőssé válhatik.

III.

Mindezideig a legizzóbb szenvedély a szobor ellen és a legnagyobb erőfeszítés az emberért Hegedüs Loránt vállalkozásában jelenik meg, akinek új könyve „Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája“ a legérdekesebb, legtanulságosabb és legtiszteletreméltóbb írói kísérletek közé tartozik.

Mint a mű címe is mutatja, Hegedüs azt a modern és korunkra mindinkább jellegzetessé váló módszert alkalmazza a Széchenyi problémára, mely számotvetve a tudományos esszé szükségképen rendszerező s ezzel együtt elvonó természetével, alkalmasabb, hajlékonyabb formákat keres az élő ember megközelítésére s viszont, mivel problémáról, mégpedig a legbonyolultabb lelki—történeti—politikai problémáról van szó, nem elégedhetik meg a másik végelettel: a tiszta regény kizárólag esztétikai mértéket ismerő műfajával sem, mégha arra teljes mértékben meg is volna a hatalma. Így hát Hegedüs szembekerült az irodalom legkor-szerűbb problémájával, annak a műfajnak titkával, melynek megoldására manapság az egész világirodalomban történnek nagyszabásu kísérletek: az esszé és a re-

gény között, vagy felett álló új forma kérdésével. A Széchenyi-probléma kiváltképen igényli ezt az új formát. A történeti regény romantikus hőskultusza az igazi Széchenyiből megint csak szobrot formálna, az esszé lélekelemző, kritikai-tudományos módszere az ember szintetikus egységét, eleven valóságát okvetlen megint megszegényítené és rendszerré kerekítené. Ezzel szemben Széchenyiben egy egész csomó kész regényanyag és egy egész csomó kész esszéanyag van együtt. Széchenyiről nincs miért regényt írni, mert tartalmilag nincs szükség költői leleményre, költött miliőre, alakokra, cselekményekre ahhoz, hogy személyiségét élővé, igazzá tegyük: ő maga ad ehhez bőven elég konkrét anyagot. De Széchenyit tudományosan kimeríteni teljesen lehetetlen, mert az értelmi munka szigorúan logikai módjai elől személyiségének éppen a magvát illetőleg elrejtőzik, viszont csakis kritikai módon és tudományos ismeretekkel lehet hozzáférni sok-sok olyan tényhez, ami nélkülözhetetlen az ő megértéséhez. Széchenyi életretámasztásához tehát kétféle képesség szükséges: kritikai tárgyismeret és intuitív fantázia, melyeknek a kompozíció egységében kell találkozniok és vegyülniök. Hegedüs teljes hévvel az igaz Széchenyit keresi és törekszik ki-formálni. De nem az esztetikailag, hanem a történetileg igazat. E kettő között van különbség, mert ha a művet az esztetikum uralja, az öncélú művészi, akkor a követelmény súlya az emberileg igazra esik, melynek nem okvetlen és nem százszázalékgig kell egybeesnie a történetileg igazzal, miután a művésznak joga van ujja-

teremteni és megkorrigálni a természetet és történetet. Ha a történetileg igazat keressük, akkor törekvésünk lényege szerint nem művészi, hanem tudományos. Ez a tudományos igazság is igaz kell, hogy legyen emberileg, mert embert keres a történelemben, de ha a megtalált emberi csonka, fogyatékos, aránytalan lesz is, a munka értéke annál nagyobb lesz, ha ezt az igazságot hozza ki becsületesen és teljesen s csak rovására megy, ha idealizál vagy átértelmez. Most a kérdés az, hogy a történetileg tehát tudományos értelemben igaz Széchenyi kinyomozása és ábrázolása mit követel az írótól és mit enged meg neki? Az adott esetben kétségtelenül olyan feltételek is vannak, melyek a művészetben lényegesebbek, mint a tudományban: az intuitív fantázia és az elhithető ábrázolás követelményei. A feladatot tehát abban lehetne körvonalazni, hogy a Széchenyi-rajznak tudományosan tényszerűnek és következtetéseiben, megoldásaiban tudományos érvényűnek kell lennie, de tárgyának természeténél fogva mégis rajznak, ábrázolásnak kell lennie, mely nem tételekben ágazik szét, hanem vonásokból egyesül az élet portréjává. A művészi feladat így a logikai és pszichológiai anyag intuitív beolvasztásában, a művészi kompozícióba való rendezésben és mindennekfelett a szemlélet egységében van adva.

Hegedüs könyvének címe kétértelmű. Ha például ez volna a címe: Széchenyi életének és éjszakájának regénye, sokkal világosabb lenne az író szándéka. De mivel a „regénye“ kifejezés alól „az éjszakája“ kifejezés ki van véve, el van különítve, nem tudjuk biztosan,

hogy mit akar? Éjszakájának regényes megindokolását-e, vagy életének regényét, melyhez éjszakájának leírása csak függelékül csatlakozik hozzá? Azt jelenti-e a cím, hogy Széchenyi éjszakájának rajzában nincs regény, csak tények felsorolása, míg a többiben regényes átköltéssel van dolgunk, vagy azt, hogy a művészi és tudományos igény kifejezetten ketté van választva a könyvben? Vagy végre azt, hogy nem a könyv regény, hanem Széchenyi élete maga s ez a regény tart addig, míg az éjszaka rettenetes reálítása beáll? Látható, hogy itt nem felületes bogarászásról van szó, hanem egy bizonytalan-ságról, melyet már a cím is tükröz s a melyről az egész könyv is tanuskodik, úgy a szerző szándékait, mint az írói kivített illetőleg.

Természetesen megkíséreltem a magam számára elosztatni azt a homályt, amit az író sem magára, sem könyvére nézve nem oszlatott el. Úgy találtam, hogy akár a könyv egészére, vagy részeire, akár magára Széchenyi életére vagy annak egy részére vonatkozik is a „regény“ kifejezés, az író mindenképen magára vette s igényli azt, hogy könyvét a regényes jellegnek megfelelően tekintsük. Ennélfogva nekünk is igényelnünk kell tőle, hogy ennek a jellegnek megfelelően. Én azt gondolom, hogy Hegedüs a regényszerűséggel ket-tős célt akart elérni. Bár szándéka, törekvése kifejezetten és hangsúlyozottan a történeti igazság és a történetileg létezett ember valóságának földerítése, — s ezt a szándékát tartom én igazán tiszteletreméltónak és értékesnek, — több szabadságot akart magának biz-

tosítani a fölfedező útra, mint amit a szigorú tudományosság szabályai megengednek, mert érezte, hogy több is kell hozzá; másrészt óvatosan akarta biztosítani magának azt a lehetőséget is, hogy ha valaki tulsubiectivnek vagy tulmerésznek tartaná eredményeit, a kifejezett regényesség költői szabadságával védekezhessék ellene s módja legyen a legföltettebb és ezért szemérmesen kendőzött igazságainak a tudományos kritika kíméletlen világossága elől való kivonására. Ennek dacára is teljesen látható, hogy Hegedüs épen ezekre az igazságokra helyezi a legnagyobb súlyt, ezekben hisz a legföltételenebbül s ezeket tartja döntő érvényűeknek. Ezt fejezi ki ő maga így: „Fantasztikus káprázat: mely egyben igaz és való“.

Ha nem mondaná is, könyve meggyőzően dokumentálja azt, hogy a tárgy forrásainak, elsősorban magának Széchenyi műveinek, azután a reávonatkozó szakirodalomnak teljes birtokában van. Tényismerete nagyterjedelmű és mély. Épen ez a sokrétegű és változatú anyag ingerli őt az egyetlenné, az igaznak kiformalására. Maga a formáló gondolat azonban jellemzően nyilatkozik meg az anyag kiválasztásában és beépítésében. Minden téglá igazi, minden kődarab valódi — önmagában. Nincs szándékos kiszakítás, megcsonkítás, belemagyarázás, kitoldás, ártéltelmezés. De van ösztönös és tudatos válogatás. Az író mélyen behatolt az egész Széchenyibe. Másoktól szerzett szakismereteit az egyéni töprengés, elmélkedés, átélés kincseivel gazdagította. Mikor aztán a kiformaláshoz látott, egyéni meg-

érzései és látásai lettek az anyag kiválogatásának vezérfonalává s így hangsúlyt kaptak részletek, melyek talán nem is hangsúlyozottak magában Széchenyiben és egészen homályba kerültek mások, melyekre maga Széchenyi élesen világított rá. Ilyen a „ló“-motivum Széchenyi életének ritmusában, mely túl van hangsúlyozva, ilyen a Crescence-problema kifeformálása, melyből elmarad a kellően hangsúlyozott kiemelése Széchenyi naplója 1836 február 4.-től szeptember 9.-éig terjedő feljegyzésének, ez a megrázó és a lélek mélyére világító dokumentuma a szükségképeni kilobbanásnak és megdermedésnek.

A mű felépítésének alkotótényezőit vizsgálva, egy döntőrejeű, kétségtelenül imponáló valósággal találkozunk s ez az író congeniális fantáziája. Ismét benne vagyunk a szobor elleni harc fővonalában, a Kemény Zsigmond és Péterfy Jenő frontjában. Megint látjuk, hogy valaki áttöri az életre ráarakódott és ráerőszakolt kérget, mert rokonfantázia ég benne a keresett lélekkel. Többet is mondhatunk. Hegedüs intuíciója ha nem is mélyebb, mint a Keményé, vagy Péterfyé, feltétlenül gazdagabb, sokoldalubb. Azoknak egy döntő rokon-érzékük van: a tragikum gyökerében való megragadása. Hegedüs intuíciója elől eltolódik a tragikum minden uralkodó centrális magva, bár nem vész el, csak sajátosságosan lefokozódik és megsúlytalanodik. Ehelyett valósággal megrohanják fantáziáját a Széchenyi-lélek eddig nem mérlegelt tényezői: származás, féktelen életkedv, teremtmőöszton, szertelen ambíció, óriási tetterő. Hege-

düsenek elsősorban a lángoló, ragyogó, vulkánszerű, cselekvő és diadalmas Széchenyi nyilatkozik meg, ez a döntő, ez a fontos, ez a maradandó; a magáttépő, beteg, pesszimiztikus, önkínzó, vezeklő, hamleti Széchenyi is ott van mögötte, fel-fel bukkan és végre elhatalmasodik, de nem az író ábrázolóerejének tervszerű szándékossága által, hanem csak a történeti dátumszerűség kikerülhetetlen kényszere folytán. Fantáziájának nagy és ujatfelidéző ereje van a küzdő és erős Széchenyi iránt, aki győz; de csak beletörődése van az elbukóval szemben. Hegedüs congenialitása a szertelen és csapongó, a vágató lovas, a robbantóerővel feltörő ősparaszt képében megjelenő Széchenyi pompás és újszerű megragadásában nyilatkozik meg és ezért elemében van ott, ahol a küzdő emberért küzd maga is a tragikus szoborral szemben. Összeomlását is a magába hulló kráter képével szemlélteti, melyben a magát összezúzó erő dübörgése a fontos és nem a megsemmisülés gyásza és katasztrófája. Éreznünk kell e fantázia hatalmának kényszere alatt, hogy ez is Széchenyi István, hogy ez mind Széchenyi István. De visszaemlékezve a lezajlott vízióra, érezzük azt is, hogy ez még nem az egész Széchenyi István, még ez sem egészen ő.

Hegedüs intuitív fantáziájának természete az, hogy nem egy sugárban hatol be tárgyába, hanem az érintkezés pillanatában azonnal szétágazik és szertefut, egyszerre több ponton kapcsolódva bele. Ezért nem a legmélyre-hatoló és ezért nem egységes. Nagyon sok mindent meglát, véleményem szerint sokkal többet és több-

félét, mint bárki más előtte, de nem látja meg az egyet, a gyökér eredetű szálát, amiből minden ágazott.

Az alak kiformalásában, a mű felépítésében intuíciónak ez az ágazótermészete lesz az oka annak, hogy a kompozíció széthulló és a Széchenyi-arc nem egységes. Voltaképen könyve nincs is megkomponálva, s azt az uralkodónak maradó benyomást kelti, hogy nagyon gazdag és értékes anyagával találkozunk egy többféle lehetőségű Széchenyi-regénynek. Nem nyersanyag csupán, mert az intuíció és az alakító-fantázia kezenyoma már mindenütt rajta van, de egy csomó vázlat és előtanulmány, amelyet az egyesítő és az egységes kép érdekében egymás alá rendelő, egymáshoz alakító, selejtező és kifejtő művész még nem vett munkába. Ebben a „regényben“ legalább hét regény ötlete, csirája, vázlata kavarg, azaz legalább hét lehetőség arra, hogy vagy az egyiket, vagy a másikat véve a regény alap gondolatául és fonálául, a többi epizódyszerű beolvasztásával egyetlen kompozíciót és egységes életet: embert alkossunk belőle. Hangsúlyozom, hogy mind jó, életrevaló, értékes lehetőségek, talán tulságosan is vérbőek és elevenek s mind olyan kedvesek meglátójuk számára, hogy nem volt képes választani közöttük, képtelen volt egyiküket a másikukért feláldozni. Megértem ezt a szeretetet és ezt az állapotot, de meg kell állapítanom azt is, hogy ezért nem jöhetett létre az író által szándékolt mű maga.

Az egyik ilyen lehetőség lett volna Széchenyi életét a származás, az ősök vetülete és kiteljesedése gya-

nánt formálni ki. Hegedüs pompás intuícióval vetette fel ezt a lehetőséget. Belefog a Zách-legendába, természetesen csak azért, hogy kimutassa legenda-voltát s kiemelje veleszemből a sokkal többetmondó és értéke-sebb paraszti életforrást. Ámde úgy fog bele, mintha ezen a fonalon akarna elindulni s kitűnően jeleníti meg Róbert Károlyt és környezetét, a magyarrá lett idegen királyt, akire egy magyar nemes akkor ránt kardot, amikor ő éppen ezzel a nemességgel való egygyélételét ünnepli. A pompás kép, mivel nincs értelme a folytatásának, értelmetlenné és feleslegessé válik. Sajnálja eldobni, de el kell dobnia. Mégsem dobja el, mert már kigondolta és muszáj neki beiktatnia a regénybe, mely-hez semmi köze. Jön a parasztos és belőle sarjadva jön György érsek kitűnő rajza, majd Pál érsek, György gróf, aztán az apa Ferenc és végül István. Eközben felvetődik a beszédes Széchenyi-homlok vallomása, az a különös tény, hogy a Széchenyiek harminchárom-éves korukban ébrednek önmagukra, hogy mindenkinek életében a dunántuli lélek, a nyugati kapcsolatot tartó erő nyilvánul meg, hogy mindenkiben lehúzó és magasratörő erők viaskodnak, hogy az apában vázlat-szerűen már minden megvan és minden lezajlik, a for-radalmiság és az önkínzó vezeklés végletei közt, ami Istvánban kiteljesedik s hogy a család története tele van meglepő és egészen aprólékos utalásokkal az eljövendő „legkisebb fiúra“, aki mint a népmesék hőse, megfordítja a sorsot. Tehát adva van a regény gene-tikája: kibontani az ősi csirát, amíg villámsujtotta

tölgyé sátorozódik, kitölteni az élő vázlatot, mely az ősökben vonásonként gazdagodik, míg végre Széchenyi István teljes arca tekint belőle reánk. Lehetséges, életrevaló, gazdag lelemény. De nem lesz folytatása néhány fejezeten túl, hanem csak zárjel-közé-tett emlékeztetések arra, hogy ez a fonal is megindult, de aztán érdekesebb keresztezte és vágta el. A jobbágy-felszabadító magyar gróf regénye ezért nem születhetett meg.

Az író megindítja azt a csírást is, mely egy szimbolikus keretet adhatna a regénynek s ezáltal vinné belé a részleteket egységre-fűző fonalat. Ez a szimbolum: a ló. A szerző kijelenti, hogy Széchenyi rejtélye „az egyetlen földi teremtmény, mely magyar mágnásnak s magyar parasztnak közös és örök bálványa: a ló” nélkül meg nem oldható. Ez a „teremtmény” kapcsolja össze Széchenyiben is a parasztot és a mágnást. Első munkája a „lovakról” szól. Minden utazásában külön figyelmet szentel a lónak, vásárolja, hazahozza, tenyészti őket. Lónevelés, lóverseny nélkül Széchenyi műve elképzelhetetlen. Lóháton ismeri meg a magyar népet s a magyar földet. A lovaglás hasonlatával jellemzi saját pályáját, mikor azt mondja, hogy lassu ügetésnek eredt már akkor, midőn a legtöbb még mélyen aludt. Ide lehet kapcsolni egész katonai pályáját s döntő fontosságú utazásait is. Elképzelhető tehát, hogy Széchenyi regénye egy szimbolikus lovas iramának ábrázoltassék s egy lovastragédiaképen érjen véget. Ez a szimbolum a magyar tragikum szemléltetésére is alkalmas. Emlékezzünk Ady „eltévedt lovas”-ára. Le-

hetne, hogyné lehetne, ... de sajnos, nem lesz.

A szimbolum keret-adó és egységesítő keresztülvitele helyett a szerző utalásokkal és megjegyzésekkel elégszik meg a felvetett eszmére vonatkozólag. Így beszél alkalmilag arról, hogy Széchenyi életében fellillannak ilyen sorozatok: ló, — lovas, — lóimádó, — iram. Falkavadászat, — lóverseny, — ménesügy, — lótenyésztés, — gyepekönyv, — lóvásár, — állattenyésztő társaság, — országos magyar gazdasági egyesület, — Köztelek. Lóverseny közönsége, — casinók, — borkereskedelem, — hajózás, — gőzmalom, — részvénytársaság. Ló, — lovarda, — sport, — csónakda, — atletika, — Duna, — Vaskapu, — Feketetenger, — pesti kikötő, — gépgyár, — Lánchíd. Utal arra is, hogy a ló Széchenyi életében alkalom a vallomásra, alkalom az önerő, közösség, egység parancsszavainak hangoztatására. Hogy a lendület, mely a „Lovakról“ írott könyvben indul, szükségképen iramodik a Hitelbe. Még sok egyébire is céloz ezzel kapcsolatban, de csak céloz, utal, vissza utal, emlékeztet: nem jelenít, ábrázol s nem teszi döntő vízióvá, mely az alak testi-lelki egységét felejthetetlenül égetné bele elménkbe.

Ezzel az elhullogatással aztán, a különben jogosult leleményt (mert a művészetben minden jogosult, amihez a művésznek ereje van) bizarrá teszi. Valami naturális, materiális ize lesz az egész ló-eszmének s a „lóláb“ kilóg az egész könyvből, mint bele nem találó és erőszakolt motívum. Ezért van az, hogy elejtése mellett is tulzottan fontoskodónak látjuk a dolgot s

eszünkbe jutnak magának Széchenyinek kijelentései, aki ilyesmiket irt: „Remélem, nem gondolkodol felőlem olyan felületesen, hogy elhihesd, miképen én életem legszebb éveit arra pazarlom, hogy végre néhány lovat futni lássak“. „Csak nagy önmegtágadással tudom rászánni magamat arra, hogy olyan szagos intézmények érdekében, minők a versenyek és kaszinók, annyi kitarással buzgolkodjam.“ Őmaga mondja, hogy mindezt csak fogásnak, ártatlan eszköznek tekinti honfitársai nevelésére, akiket még a szőnyegre-köpésről kell leszoktatni. És végre: „Szememben a ló mindig csak luxUSDolog marad és ha ma megszűnik, nagyon boldogan járkálok gyalog“. Ezek nem szükségképen ellenmondások a lovas-Széchenyivel szemben, aki tényleg létezik, de azonnal kiugranak könyveiből, mihelyt nem sikerült az ellentett igazságot döntően igazolni, hanem csak hangoztatni.

Kitűnő lehetőség volna kiaknázni a szerző szeretett Széchenyi-alakját, az egészséges, életerőtől feszülő, kalandos, vakmerő, ellenállhatatlan, hihetetlen fáradalmakat bíró, megdöbbentően kitartó, életét folyton kockáraztató, önmagával Herkulesként tusázó, az Aetnában magára dőbbenő őserőt is. Ez a Széchenyi megbírná a koncepció egészét és kitudná tölteni a kompozíció legtávolabbi zugát is, hiszen itt nagyszerűen érvényesülhetne ellenképe is, a sötét, tragikus lélek. A küzdő Széchenyi regénye csábító feladat! A szerzőnek ez bizonyára a szíven is fekszik. Valósággal dühös azokra, akik a beteg Széchenyit hangoztatják s mindent abból

magyaráznak. Ezért nagyon sokszor kiált reánk, zárjelben és azon kívül is, hogy nézzünk oda: milyen egészséges ez a fiú. Hát bizonyítékot tényleg ad eleget. Bár ne adna annyi külső bizonyítékot. Erőltetetté, hangossá, gyanussá teszi vele a dolgot. Nem akarunk ennyit. Nem is akarjuk, hogy ez a hős ilyen csupa-egészség legyen. Szeretnők, hogy legyen már egy kicsit beteg is, exaltált, kilengő, egyensúlyozatlan, tulfeszülő, sötét, talán terhelt is, a multtal, a bűnnel, az átokkal, a váddal, a saját élete terhével terhelt, hogy ne Toldi legyen, hanem ember, nagy, szomorú, tragikusan szájalmas és forró szeretetre méltó ember, Széchenyi, a magyar ember. Ez a vasgyuró fenegyerek megint tulságosan natruális jelenség, az igazi egészség, a Péterfy-látta nyugtalan és mégis helyesen mutató delejtű egészsége, a lelki épség és nagyság ettől az alaktól idegen. Széchenyi lelke, ez a legfinomabb hangszer, a végtelenség nyirettyüje alatt zengő, dörgő és sikoltó ideghurozat sehogy se talál erre a paraszt-gordonkaszekrényre.

Viszont a paraszt-ős vetülete se volna utolsó gerince egy Széchenyi-rajznak, ha belőle természetesen erednének meg a nép, a faj, a nemzet, az ország, a politika, a harc és az összeomlás hullámai. De nem erednek meg.

Máshol a megsértett magyar villan fel, akiből ez pattantja ki az ambíciókat. Ezekből az ambíciókból ki lehetne virágoztatni az öntudat, önkritika, vallás, önvád, tragikum csodálatos kertjét, ami megint egy Széchenyi-regény érzete lehetne.

Mit szóljak arról, amit az író vastagon aláhuzva ajánl figyelmünkbe: a szerelmes Széchenyiről? Ha már regényről volna szó, akkor ez a Széchenyi a kat'exochén regényes Széchenyi.

Ez a regény meg is indul Hegedüs szövőszékén; megindul még az „élő vázlatnak“, az apának életében, aki bátyja feleségét szereti s annak halála után el is veszi. Ez a situáció ismétlődik meg István életében, a Karolina-ügyben, de itt az asszony hal meg. Hegedüs úgy állítja be a történetet, hogy István, felpaprikázva, borosan és könnyelműen „kaphatónak“ jelenti ki titkolt szerelmesét. Emiatt kell elszakadnia tőle s emiatt sorvad el — legalább István önvádja szerint — az asszony, a méltatlan gyanu s a gyűlölködő rágalom mérgétől. Halála után feljáró kísértet lesz belőle, aki Döblingben is gyötri Istvánt s egész életére a marcangoló önvád forrása lesz számára. Ha ebből a művész kitudra volna hozni a sötét Széchenyi nyugtalanító és félelmes belső harcát, el kellene fogadnunk. De nem szötte meg az összefüggéseket s így igen sokszor rendkívül csodálkozunk, hogy a lényegében ártatlan, régen megtisztult és levezekelt István miért emlegeti Karolina árnyékát? Nem Széchenyiben kételkedünk, tényekről van szó; de kételkedünk az író igazságában és hangsúlyának helyességében. Ott van a Crescence-ügy. Istvánnak végzete, hogy olyant szeret, aki nem lehet az övé. Mi lesz ebből? Rettentő viaskodások után az a megtisztult felemelkedés, hogy aki nem lehet az övé, legyen élete áldozatának ihletője, géniusza, Amfitritéje, „ki megitatja a sasmada-

rat“. Még szebb, hogy Crescence is vállalja ezt a feladatot. Nem az a fontos, hogy Crescence Széchenyihez képest kicsoda és mit ér, hanem az, hogy Széchenyi minnek látja, mivé teremti át és mivé teszi a maga számára. Mert egy nemzet ujjászületése fakad ebből az átkeremelésből. De fontos lenne — a regény szempontjából — a nő voltaképeni jelentőségét megrajzolni Széchenyi életében. Azt, hogy a nő principium neki, szimbolum, eszmény, maga által emelt és teremtettt piedesztálra állított génusz, melyre azért van szüksége, hogy indokolja önmagának teremttöostöne nemzete felé fordulását. És ez megnövelné, a regény centrumává tenné és messzehangzóvá fokozná a sorsszerűségét, a rendeltetettőségét annak, hogy Széchenyi egyénileg csak szerencsétlen szerelmes lehet, hogy teremttö génusza a nemzetet alkothassa ujjá. Az akadémia alapítása és a Crescence közötti összefüggés, mely az Akadémia jelképében Amfitritében jut kifejezésre, így az egész koncepció magva lehetne. De bár a szerző nagy részletességgel rajzolja a tényeket és dokumentálja is öket, épen ehez a magasabb értelmű sorsszerűséghez nem jut el, amely nélkül azonban Seilern Crescenciának semmi jelentősége nincs a magyar sorsban, a Széchenyi iránta való szerelme kissé tulsokáig huzódó, kissé unalmas, majd tulzottan exaltált magánügy, ami cseppet sem érdekes. Mi itt a szerző hibája? A kérdés tulságosan naturalista felfogása. Neki elég, hogy Széchenyi szerelmes Crescencebe és hogy valósággal, férfi-módon az. Ö érti ezt a szenvedélyt, ö ezt a szenvedélyt természetességében elég oknak tartja

mindenre s hogy kissé megtámogathassa kifelé is, dicsergeti az asszonyt, ahol lehet. Célja, hogy kimutassa: mennyire méltó Széchenyihez. De, — az író szempontjából mindenesetre s a Széchenyi szempontjából valószínűleg sajnálatosan, — Crescence végre is István felesége lesz. És akkor bekövetkezik, nyolc hónap alatt, (a napló tanúsága szerint) a kiábrándulás, a kihülés, némi lelkendezés után a fanyar megállapítás, hogy Crescence megint pöröl, hogy életunalom jelentkezik, hogy az élet nem nagyon rózsás, hogy tünni kell, hogy Crescence féltékenykedik, hogy szép álom volt, hogy Istenem, Istenem, ki hitte volna? s végre 1848 június 25.-én: Crescence, ez a jó lélek, nagy terhemre van! A naturalista írónak meg kell döbbenie ezen, mert nincs igazolva az indokolása. Ő sohasem azt tagadta, hogy Crescence nagy hatással van István művére, sőt ezt lelkendezve mutogatta, de ennek okát nem István teremőlelkében kereste, hanem egyszerűen és természetesen Crescence bájaiban és megengedem, lelki nemességében is. S most tessék, nyolc hónap alatt a bájak már nem vonzókköbör. Mi ez? Az író mindenekelőtt kerüli a jelzett naplórészlet döntővé tételét a megoldásban. Hangoztatja, hogy Crescence nem változott meg: szerető, gondos asszony s gyöngéd anya. „De a nagy hevület kielégítettségében elhalványul.“ A templomi magasságra emelt eszményre nem ismer rá. A láva kövémered. Szerintem éppen ellenkezőleg: nem a kielégített, hanem a csalódott, a kielégíthetetlen lélek tragikuma ez. Én is tragikusnak tartom ezt a történetet, de nem azokból

a természetes okokból kifolyólag, mint Hegedüs, hanem abból a sajátos Széchenyi-okból kifolyólag, hogy Crescence fizikai birásában rohamosan föliszonyodott előtte, hogy nemzetére irányított teremthősztonének indoka a valóságban milyen kicsinyes és ezért kiábrándító. Lélektanilag értem meg, hogy ezt a csalódást szükségyszerűen kellett rávetítenie életművére is s kételkednie kellett az egésznek értelmében. Karolina és Károly árnyékai azért jelennek meg újra, mert Széchenyi ráeszmél, hogy Crescence feleségülvétele nem erkölcsi, hanem tragikai hiba volt: a nemzet szerelmesének hűtlensége, mert csak az egyénileg szerencsétlen szerelmes Széchenyi lehetett nemzetének ujáteremtője. Ez az önvád (életunalom, elhalás) töri össze Crescence oltárképét is, aki minderről igazán nem tehet. De tehet róla az író, ha e szerelemben egyenértékű feleket tételezett fel és rajzolt naturális szemlélettel s nem csak Széchenyiben ke-reste azt, ami egyedül fontos. Ezért aztán nem is tudja menteni Istvánt, csak a „kielégítettség“ lehülésével, ami Széchenyi erkölcsi lényére nem nagyon megtisztelő s ha természetesnek ítéli is valaki, rendkívül lefokozza vele a tragikus hős nivóját. Hegedüs ezt az egyéni bal-
esetet (mert nála csak az) úgy akarja összekötni a tragédiával, hogy szerinte „a vágyódó szerelem irtózatoss
lűktetése“ verte föl Széchenyiben az ősparasztot és lökte fel a világba a nagy lázadót s most ennek a lāvának kihülése lesz az oka az arisztokrata fölbredésének benne s a Kossuth-tal való viadalnak, mely az összeomláshoz vezet.

Szerintem ez a szemlélet téves és nem kielégítő. A szerelem Széchenyiben nem a paraszt és a lázadó, hanem a nemzetteremtő principium indoka volt, a fentebbiek szerint.

De ha elfogadnók is Hegedüs naturalista magyarázatát, akkor is nélkülöznök a regény genezisévé-tételét és az egész kompozíció ebből való szerves kibontását. Lényegében Crescence is csak epizód marad Hegedüs könyvében.

Végre ott volna a nemzetvezér, a politikus Széchenyi alakja, mint a regény mindent összetartó lényege. Mindenesetre a legönkényt adódóbb, a legtermészetesebb gerince a Széchenyi-regénynek. Ennek vonásait azonban Hegedüs már szétszórta az előző kezdetekben s itt lényegében egy problémája marad: a Széchenyi-Kossuth komplexum megoldása. Ezért ez is csak epizóddá lehet, bár elismerem, hogy döntő epizóddá a könyvben.

Hegedüs megoldása az, hogy Széchenyi nem Kossuth-tal, hanem önmagával harcol. A harc a kihűlt, arisztokrata Széchenyi harca az ősparaszti Széchenyi, az ő régebbi lénye ellen. Az ész saját szívére támad, Kossuth az ő lelkének lázadó, érzelmi darabja. Ezt a darabot szerelme képviselte öntudata előtt, amely már kihűlt. Ezért támadja Kossuthban azt, ami ő volt. Tükröképével küzd, a két Gigász harca őmaga harca önmagával. A győzelmes forradalom tehát az új, a mostani Széchenyi bukása lesz, „örülete“ a Széchenyi-én-ek egymás ellen való vádaskodása és marcangolása. Szellemes és eredeti megfjtés. Sikerral lehetett volna a Széchenyi-

regény gerince és centruma.

Magával ezzel a felfogással szemben mégis ki kell emelnünk a realitás követelményét. Kossuthot mégsem lehet „fantómnak“ tekinteni, aki csak Széchenyi lelkében élt. Nagyon is valóságos ember volt és az összeütközésnek nagyon is reális, emberi és történeti okai is voltak. Péterfy magyarázatát kell hitelesnek tartanunk a Széchenyi-modornak, a Széchenyi élet-típusnak a Kossuth-stílussal való összeütközésére nézve, kiegészítve Szekfü világos megállapításaival Széchenyi lelki konstitúciójából folyó politikai hitvallásáról, melyben a „szenvédély“ végzetes bűn a nemzettel szemben.

A legnagyobb nehézség azonban mégcsak ezután mered fel Hegedüs előtt. A tragédia Széchenyi „nagy éjszakájában“ ráborul a lélekre. A poklot járja meg az önvád borzalmas kínjaiban, melyben magát Antikrisztusnak, nemzete, családja gyilkosának, kárhozottnak látja, a katasztrófa elindítójának, okának és felelősének. Ha itt végződne a tragédia, teljesen lezárt művészi egyiséget kapnánk. De az élet nem ilyen művész. Az éjszakába „fény sugar“ kerül, Széchenyi lelke feltisztul, ismét felülkerekedik benne az életerő és az az elszánás, hogy hátha meg lehet fordítani s helyre lehet hozni a végzetet? Újra harcol a nagy szatirával és a „Blick“-kel.

S ezt az újratámadó Széchenyit zárja le az öngyilkosság. Új, másik tragédia-e ez, az első után, vagy annak beteljesedése, megkoronázása? Hegedüs ez utóbbit vallja. De hogy tudja bebizonyítani, szemléltetni? Szerinte az öngyilkosság egészen más okokból jön, mint

az első lelki összeomlás, egészen új okokból: az állami tébolydától, a börtöntől, a vagyoneklobzástól, családja megbélyegzésétől, koldus-sorsra jutásától fél Széchenyi s hogy ezek ne következhessek be, menekül és menti meg szeretteit az öngyilkos lövéssel. Hegedüs ebben „az elgondolás hallatlan józanságát” emeli mindenekfölé és fő neki az, hogy az „őrültség” vádját széttörhesse. Ezzel a kissé megint naturális felfogással, — dacára hogy tiltakozik ellene — a tragikumot lefokozottan emberivé teszi és megtöri. Az a benyomásunk támad, hogy Széchenyinek két tragédiája volt, az első, az 1848.-iki az igazi, a nagy, a belső; a második, az 1860.-iki egy szinte véletlen, külső körülmények által előidézett és lefokozott.

Hegedüs azzal próbálja áthidalni a szakadékot, hogy Széchenyi lelkében egy új forradalom, egy új leveretés réme tűnik fel, amely az ő főbenjáró peréből fog sarjadni s hogy ő másodszor lesz a nemzet megölője. Nem bizonyítható, nem meggyőző gondolat. Nem hidalja át az ürt.

Ezeket nem azért mondom, mintha sajátmagamnak kész megoldásom lenne. Nem is tartom Széchenyi tragikumát olyannak, amit a művészi kerektség kedvéért okvetlenül egységesen kell megoldani. Lehet, hogy nem is lesz soha megoldható.

De rá kellett mutatnom arra, hogy Széchenyi öngyilkosságát a tragédia „megkoronázásának” bizonyítani nem könnyű feladat. A tény az, hogy ő 1848-ban tragikusan omlott össze, 1857.-ben egy új lelki koncentrá-

cióba és tevékenységbe kezdett elbukott nemzetéért s 1860.-ban öngyilkos lett. Nagyon is lehetséges, hogy halálát „a lelki független ember“ megóvásáért való elszánás okozta. Nagyon is érthető emberileg, ha halála által akarta elkerülni az iratainak lefoglalásával, új tevékenysége leleplezésével előállott és várható rettenetes következményeket magára és családjára nézve. Egészen elképzelhető, hogy a halálos lövés hangjával hitte a leghangosabban hirdethetni nemzete igazát és létjogát az elnyomással szemben s ezzel remélte fölrázni nemzetét a reménytelenségből. Halálának „áldozati“ jellege több oldalról is kidomborítható.

A kérdés nincs lezárva.

Mindezeket összegezve őszintén méltányolnunk kell Hegedüs intuitív fantáziájának pompás és termékeny meglátásait s megállapíthatjuk, hogy könyve a legösszöntőbb, a legérdekesebb magyar Széchenyi-könyv, és pedig azért, mert egyetlen más Széchenyiről szóló írás sem mutat fel annyiféle életcsirát és alkotóvonást Széchenyiben, mint ez. Művének értékét fokozza, hogy belőle a személyes ügy forró lehellete csap ki s az átélés és a soha be nem telő mámoros szeretet közvetlen lángolása sugárzik. Hegedüs a legsikeresebb szobor-törő s szellem-idéző-ihletére az élő Széchenyinek nem egy hangja, hanem hangjainak egész skálája zendül vissza és felel. Tárgyának személyessége bizonyos hátránnyal is jár: lelkendezővé tesz stílusát s sok felesleges zárjelbe-tett lírai reflexióra ragadja. Kifejtési módja egyetlen, itt-ott izgatott, torlódó és homályos, máshol

értekező és vitatkozó. Az összebenyomás életteljességén mindez nem változtat.

A lelkét megrohanó Széchenyi-én-ek sokfélesége között azonban nem tudott választani, nem tudott egyet közülök kiemelni s a többiek összefoglalójává tenni, — mondanivalójának sokasága és ellentétei nem engedték meg a kompozíció kialakulását s a részletekben alakuló kompozíció-kísérletek kereteit is széttörték.

Ezért egységet nem tudott nyújtani. Ennek legmélyebb okát én az író naturalista szemléletében találok meg, mert csakis ez az ok lehet az, ami a különböző Széchenyi-csirákat nivellálja s a megkülönböztető és értékelő szempontokat elhomályosítja.

IV.

Meg kell emlékeznem itt egy fiatal erdélyi magyar írónak: László Dezsőnek Széchenyi-könyvéről, mely csak a napokban jelent meg „Akarom: tisztán lássatok. Széchenyi István és a magyar jelen“ címen. „Nem véletlen dolog, — mondja a szerző Hegedüs Lóránt könyvére vonatkozóan — hogy 1932—33 találkozásánál egy öreg és egy fiatal magyar Széchenyi Istvánban találkoztak egymással.“ Mennyiben találkoztak? Crescence szerelmét László is a legdöntőbb tényezőnek látja. Széchenyit ő is egészséges, életerős embernek tartja s szintén nem hisz örültségében. Öngyilkosságát ő is áldozati-halálnak tekinti. Örömmel üdvözlí, hogy Hegedüs „nagy dolgot“ vitt végbe, mikor a mai fiatalság régi és új politikai beállítottságtól mentes tiszta kezével nyult Széchenyi felé s kiemelte „1848“, „1867“ és a világháború utáni új konzervativizmus látószöge alól Engedte, hogy Széchenyi hasson, nem akart általa mindenáron „nevelni“. Semmit sem akart Széchenyivel igazolni, csak Széchenyit magát.

Egyébként kevésnek tartja a könyvben a próféciát s a magyarságot szolgáló és látó Széchenyi látásainak és tetteinek megmutatását. Csak az embert adta Hege-

düs, belülről. Innen tévedése a Kossuth-problémában, Széchenyi diplomatikusságának elhanyagolása, a jobbágyvér örökségének túlzott hangsúlyozása.

A Hegedüs-könyvvél való kapcsolata voltaképpen csak utólagos, mert könyve már kész volt, mikor ez megjelent. Így csak egy záradékban fűzte hozzá a magáéhoz ezeket a reflexiókat.

Mindenekfölött a tényt tartom örvendetesnek, hogy fiatal-ember — s nekem külön öröm, hogy erdélyi, — állt be a szobor-elleni harcba. Ez már eredménye a harcnak, merthiszen Széchenyi revíziója csakis a háború utáni fiatal nemzedék érdekéért, a magyar jövődőért fontos, eltekintve természetesen attól, hogy az igazság magábanvéve mindig önérték. Ha a magyar ifjúság teszi élővé Széchenyit a maga számára: ez döntő jelentőségű tény lesz és hatásaiban kiszámíthatatlan áldások forrása.

László nem egy Széchenyi-víziót ad, hanem egy gócokra szétbontott Széchenyi egységet, mely azonban végig következetes és hű önmagához. Nyugodtmenetű összefoglalásait adja a legértékesebb magyarázatoknak, beleszöve a saját praktikus és egészségesen nevelői szempontjait. Széchenyi aktualitása, az ember, látások, tettek, a tragédia, az örökség sorakoznak fel tanulmányában.

Legérdekesebb Széchenyi aktuálításának megállapítása, a mi látszólagosan ellenmondás, mert Széchenyi volt az, aki a magyar Parlagon polgárjogot szerzett a polgári társadalom, kapitalizmus, modern géptechnika

számára s ma mindhárom gyermeke súlyos vádként mered az emberiség s a magyarság elé. Ennek dacára ő az egyetlen aktuális történeti személy, akivel érdemes foglalkozni, mert olyan történelmi fordulóban áll, amelyben mi most élünk, mert egy elavult társadalmi és gazdasági rend gyökeres kicserélődését jelenti, mert kritikus korszakban ad új erőt a fajilag gyenge nemzetnek, mert világ horizontba állítja fajtája sorsát, mert egy a magyar fajjal, modern egyetemességet és magyar fajiságot egyesít magában. A továbbiak során — melyekben nagyon világos és áttekinthető ember-rajzot s tartalmi kifejtést ad, — néhány olyan gondolat emelkedik ki, melyek az igazi Széchenyi meglátásában talán mégcsak ezután lesznek döntőkké, s melyek megemlékezésével sajnos meg kell elégednem, tanulmányom mostani szűk keretei miatt. Ilyen az a megállapítása, hogy Széchenyi, az ember és látási módja kezdettől végig alig alakul valamilyen. Ez nagyon fontos meglátás, mert Széchenyi lelkének különös, döntő, változhatatlan adottságára, sorsszerűségére vet világot. Szinte mellékes, hogy Széchenyi melyik időszakban keletkezett művéből idézzünk: gondolkozásának lényege ugyanaz. Egy másik rámutatása is fontos. Széchenyi halálos, végzetes egyéniség. A halál, az öngyilkosság kényszerképzet-szerűen üti át magát élete egész felszínén. László ezért fölveti azt a lehetőséget, hogy Széchenyi szerelmeit, vallásos rajongásait, mohó utazási vágyát a megsemmisülés gondolatától való menekülésnek tekintsük. Termékeny alapgondolata egy Széchenyi-életregénynek!

Kiemeli, hogy nem beteges képzelődés, ha Széchenyi önmagát egynek veszi nemzetével s önmagából látja és jósolja azt. A faj géniusza, kifejeződése Széchenyi titkának leglényege. Igen érdekes meglátása, hogy míg Széchenyi rokon, vagy azonos a legkiválóbb magyarokkal (Zrinyi a költő), ugyanakkor érzéketlen és lekicsinylő a multtal szemben. „A holtakról semmi mást, csak igazat“, mondja a Hitelben, de ez az igaz: ítélet. Itt ismét mélyrehatoló megragadással van dolgunk, mert épen ez a multtal szembeni (látszólagos) közöny vagy ellenségesség mutat reá Széchenyi örök magyarságára, a faj állandó, változatlan lényegére, az ő voltaképeni jelentőségére. Aktuális és történelmileg is termékeny kritikai elvre hívja fel figyelmünket, mikor rámutat Széchenyi törekvéseire, hogy Kelet Népeinek Kelet-felé van a hivatása s ő arra nyitott kaput. Porbahullott hivatás, történelmi ítélet: de nem-e a jövőendő kulcsa? Széchenyi tragikumának megsejtése is igen termékeny nála: a próféta végzete az volt, hogy elvi emberekkel állott szemben s tragikus sorsa az, hogy mindenki a maga igazolását kereste benne. (A Széchenyikultusz!)

László könyve tömörített látás és felhívás Széchenyi lelkében való elmélyedésre. Az új nemzedék szava és a jövőendő ígérete: ezért jelentős tény a szobor elleni harcban.

Vannak történelmi személyiségek, így az Árpád-királyok közül Szent István és IV. Béla, vagy Bethlen Gábor, Zrinyi Miklós, Rákóczy Ferenc, Tisza István, akik különösképen fajuknak, nemzetüknek kifejezői, sorsszerű megtestesítői. Ezek közé tartozik, mint a legpéldázatosabb, bár a legáttekinthetlenebb is, Széchenyi István. A sorshordozók kritikus időkben tűnnek föl, emberi életükben mélységesen átéli egész nemzetük életét, lényegszerűen egyyéforrnak népükkel, a nemzeti Génusz testesül meg bennük s különböző időkben, eltérő formák között, korszerű tartalommal, de mindig az öntudatra jutó nemzeti önerő hordozói lesznek. Szükségképen kell úgy lennie, hogy saját egyéni lelkületük szerkezetében, életük egyéni alakulásában, szereplőiben, eseményeiben, fordulataiban, válságaiban intuitív divinációval ismernek rá nemzetük sorsára s lesznek ostromozói, ítéltői, szerelmesei, építői és — áldozatai nemzetüknek. Tragikus emberek belsőleg, mert bennük itközlik össze bűn és érték, magukban élik át a halál és születés kínjait, önmagukkal birkózva birkóznak nemzetükkel és tragikusak külsőleg is, mert sorsuk értelme csak emberi egyéniségük összetörésén át ragyog ki a jövőndőbe világító nagy tanításban.

Ez Széchenyi István életének általánosságban véve, a magyarázó alapja.

A másik nagyon fontos vonás az, hogy ezek a legmagyarabb, a magyarsággal személyszerint teljesen azonosult és azt tipikusan kifejező sorshordozók ugyanakkor mindig egyetemesen emberiek is. Nemzetük sorsát

világhorizontba emelve szemlélik és szemléltetik s a sajátosan magyart mindig egyetemesen emberi mérték alá állítva, ítélik és építik. Ezért van az, hogy Széchenyi nemzet-szeretete nemzet-kritikával párosulva nyilatkozik meg s a leglángolóbb szenvedély a legmagasabb ítélte mértéke alá áll: „Nálamnál őszintébb és hűbb magyar egy sincs, erre esküszöm. Azért mégsem tudom felejtetni, — és ezt minden csepp véremlen érzem — hogy önálló, halhatatlan lelkü, szabad lény vagyok, ki előtt halandó lényem porban áll s ezért hallgatni kell bennem a magyarnak, ha annak vágyai az igazságos emberrel jutnak ellentétbe“. A faj, a nemzet hordozóját ez az egyetemesség teszi lelki emberré, szellemmé, akiben minden magasabb, lelkibb, átfogóbb, a közönséges felett messze kimagasló és indokaiban más értelmezést kap, mint a mindennapi élet embereiben. Ez egyedüliségük titka, de egyben annak lehetővétevője is, hogy mindenkihez szóljanak s egységes értelmet és célt adjanak a zürzavaros és vak küzdelemnek, amelyben anyag, test, egyéni érdekek, adott helyzetek, gyakorlati követelmények, szenvedélyek, bűnök, homályos sejtelmek és tisztázatlan gondolatok gomolyognak. Széchenyit ennél fogva feltétlenül ilyen lelki embernek kell felfogni, csakis ebben a minőségében van óriási jelentősége. De ez a „lelki független ember“, amint ő nevezte meg saját és nemzete életének célját, csak küzdelem eredménye lehet. A sors-hordozó emberben óriási küzdelem viharzik az egyensúlyért, az egyetemesen emberi értéknek a magyar faj

sajátos adottságával való egészséges és termékeny egyesítéséért. Ez elsősorban a saját problémája, de azt szükségképpen fogja nemzete létproblémájának ismerni fel és az érte való küzdelmet kivetíteni a közélet síkjába is. Önlényének végleteivel és ellentéteivel való küzdelme a kép belső oldala, nemzete bűneivel és szenvedélyeivel való harca a kép külső oldala, de a kettő lényegében egy és ugyanaz. Széchenyi példázatos ember, nemzetének mestere, nem elméleti tanítója, hanem prófétája és megszemélyesítője.

Ha már most a Széchenyi problémát úgy akarjuk megoldani, hogy e megoldással ne újabb szobrot emeljünk s ne lezárjuk, hanem felszabadítsuk élő szellemét, azt kell hihetővé, igazolttá tennünk, hogy emberi lényének egésze, származásától kezdve tragikumáig miképpen lesz szükségszerűen az egyetemes emberibe illeszkedő magyar öntudat és sors kifejezője, miért az és hogyan nyeri meg minden adottsága és története, minden vonása és adata ebben az egyetlen valóságban a maga értelmét és magyarázatát?

A kérdésnek ebből a beállításából ítélhető meg, hogy miért nem lehet kielégítő, sőt miért lesz a legtöbbször egyenesen hamissá és a legellentétesebb törekvéseket is igazolni látszóvá, egyben halottá és hatástalanná az, ha az ő „eszmevilágát“ akarjuk kidesztillálni műveiből, elszakítva az embertől és lélektől, ahonnan gondolatai fakadtak. Hasonlóan ehhez, válik világgossá az a tévedés is, mely Széchenyi tevékenységeiből, társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális kezde-

ményezéseiből akarja az ő reális, belső kilengésektől és ellentétektől függetlenített valóságát és jelentőségét lemérni.

Az a gondolat, hogy eszméi és tettei a lényegesek, a tanítók és buzdítók, a maradandók és hirdetendők, s ennél fogva azok tiszta hathatósága érdekében el kell felejtetni, félre kell tenni az embert, aki végletes és beteg volt, nem egyéb mint Széchenyi kipusztítása a magyar történelemből és jövőből. Másfelől sohasem szabad egy teljesen subiectiv felvételből, például abból, hogy Széchenyi idegbeteg ember volt, pusztán az embert vizsgálni s egy beteg lélek exaltációiból és hánykolódásaiból magyarázni ki tetteit és eszméit. Így ezek gyökértelen, esetleges, rapszódikus nyilatkozások lesznek, „legjobb esetben lángeszű rögtönzések“, amint valaha mondatott is, s mint ilyenek, könnyű szerrel elutasíthatók, elvetethetők minden aggodalma nélkül annak, hogy velük együtt életünk, hivatásunk, létjogunk, jövődönk isteni ajándékát dobjuk el magunktól.

A tény megdönthetetlenül adva van: Széchenyi zsenijében a magyar lélek önkijelentése, s ebben életereje, értéke és az egyetemes emberiben való sajátos jelentősége. Az ember, akiben ez megjelent, zseni, tehát bonyolult, végletes, óriási lehetőségek között hánykódó, ellentétekből összealkotott szellem, de nem betegebb, mint a zseni általában és örökké egészséges abban az egyedül lényeges tekintetben, hogy téveszthetetlenül, mindig híven és teljesen ragyog ki belőle, mint az ellentétes erők egyensúlya és eredője, az életrevaló magyar önerő

sajátos és elpusztíthatatlan önértéke.

A feladat: egy ember génusz-rajza úgy, hogy abban a nemzeti génusz arcára ismerjünk.

Ennek leghelyesebb, legéletteljesebb módja a genetikus ábrázolás, a nemzetet kifejező és hordozó lélek gyökérzetének kimutatása, e gyökérszálakon át való kiteljesedése, kivirágzása s e közben küzdelme és győzedelme a sötét erők felett, melyek gátjai s egyben továbbblendítői voltak a génusz kibontakozásának. Széchenynek egy adottsága van: a végzetes magyarság s hogy ez a praeformált csira miféle anyagokat és hatásokat dolgoz fel, vagy lök ki magából, azt származás, nő, egészség, betegség, ambíció, öntudat, önkritika, válás, anyagi és szellemi körülmények, hazai és külföldi látások, tudomány, politika, emberek és események határozzák meg, de mindezek összességükben sem tehetnek egyebet, minthogy viszonyulnak az adott és feltörő élettendenciához s végre is azt építik fel abban a megrázó küzdelemben, melyet velük a lánglélek akkor folytat, mikor magábafojadta és létparancsához töri őket a saját magával vívott, végletes hullámmászó harcban.

Ebben a szemléletben teljesen igaz az, hogy Széchenyi minden megnyilatkozása önmaga s minden harca csakis önmagával folyik, de teljesen igaz az is, hogy egész élete és műve teljesen önzetlenül adott áldozatos szolgálat — nemzeténk. Igaz, ha azt mondom, hogy Széchenyi csak magára gondolt és minden ténye ambícióból, szerelemből, szertelen életvágyból vagy beteg

exaltációból fakadt, de épenúgy igaz az is, hogy ő teljesen megfélekedezett önmagáról s ambiciót, szerelmet életvágyat, exaltációt, testet és lelket, vagyont és szellemet odavetett a nemzetéért való halálos viadalába. Mert a géniusz önzése a legnagyobb önzetlenség s önzetlensége minden idővel, konkrétan és egyénivel szemben a leghidegebb önzés, lévén ő fájának életösztone, mindenén keresztültörő élniakarása, amely még az elbukás önmagátatkozó éjjeléből is felpattan, hogy újrazkezdje a csatát s a saját elpusztításával is önmaga továbbvitelét szolgálja.

Ha ennek látjuk és ebből magyarázzuk Széchenyit, nem idegen elméletet vittünk reá, hanem lényének belső tengelyét találtuk meg, mely körül forog és egyben egyensúlyba-kerül az ő egész, chaotikusnak és ellenmondónak látszó óriás-világa. Gondolatai, eszméi, vallomásai és tanításai is csak akkor szűnnek meg kiszakított, élettelen frázisok lenni s nyernek mélységes értelmet és jövőbelendítő erőt, ha úgy látjuk és fogadjuk őket, mint magának a nemzet életösztonének ősbizonyosságú parancsait.

Igy látni őket ma több mint kötelesség, mert létérdek.

A dicsőített, de élettelen szobor a magyar nemzet sírköve lenne, — az élő Széchenyi azonban az örök magyarság jövődöbe-lendítő, szárnyaló Géniusza.

AISTHESIS

I.

Kosztolányi Dezső a Nyugat 1933. évi első számában „Önmagamról“ cím alatt egy nagyon figyelemre-méltó vallomást tett, melyben a költészet öncélúságát védelmezve a homo aestheticus, az izlés-ember, a szép-lélek jellemzését adja. Ez a vallomás, önmagában való művészi értéke mellett azért érdekes és jelentős, mert a maga paradoxonos költői módján fölvet egy általánosan emberi jelentőségű és nagyon aktuális problémát: mi az aisthezis, vagyis a megérzés szerepe az életben és mi következik abból a ma emberének krízisére?

Mivel ebben a vallomásban költő beszél önmagáról, természetes, hogy az aisthezis alatt elsősorban művészi tevékenységet ért, a szónak azt az ősi értelmezését, amely művészi észrebevést, érzéki és érzékletes szemlélődést jelent. A homo aestheticus másként lát, mert a jellemzőt, a kifejezésre alkalmasat látja meg s ezalapon érzi és gyakorolja a kifejezés rejtelmes gyönyörűségét. Az ilyen ember ma népszerűtlen, sőt gunyolódás tárgya, mintha haszontalan és az életre teljesen hatástalan játékokat üzne. Ezzel szemben a költő azt mondja, hogy

ez a csodálatosan elvakult és alacsony század a tulajdon szellemtelenségét és lélektelenségét gyűlöli benne s nem hajlandó megelégedni azzal, hogy a műalkotásnak nincs és nem is lehet más célja, minthogy szép legyen. Ez ma kevés, vagy semmi. Korunk szelleme mindenképen színvállásra akarja kényszeríteni a művészt politikai és szociális irányban. Kosztolányi szerint ha egy költő bármely érdek szószólójává válik, szolgává aljasul. Mind-egy, hogy az az érdek milyen és mekkora, egy kis vállalat szolgája épen úgy szolgál, mint egy nagyvállalat szolgája. A tett szélhámosai, a népszerűség kis vámszedői nem tudják, hogy a költészet nem a szavakkal, hanem az étellel játszik, s a szavak oroszlánok, melyek már óriásokat is széttéptek. Becsmérlik és kárhoztatják a költő elefántcsont-tornyát, pedig az még mindig emberibb és tisztább hely, mint egy pártiroda. Ezért a költő változatlanul megmarad a maga helyén és semmi okot nem lát arra, hogy megtagadja hitét ezekben a mostoha időkben.

A művészet öncéluságába vetett hit, mondja Kosztolányi, a művész erkölcsse s más erkölcsse nincsen. Ez az álláspont eddig semmi olyat nem tartalmaz, amiért szükséges volna vitatni. Igaz, hogy csak bizonyos embereké s mint ilyen, nagyon subjektív és egyoldalú, de maga Kosztolányi is úgy tartja, hogy ez magánügy, lévén az egyedüli közügy a művésszel kapcsolatban az alkotás, a mű. Most azonban az történik, hogy a költő hirtelen kilép a maga subjektív igazából s egyszerre világnézeti általánosságot igényel annak. Neki azért

nincs más erkölce, mert szerinte kétféle emberfajta van: az egyik a homo moralis, az erkölcs-embere, a másik a homo-aestheticus, a szépség embere. Utóvégre így is lehet látni és osztályozni az embert, ha az valakinek a privát szempontja, de azonnal közügy lesz a dologból, mihelyt Kosztolányi azt állítja, hogy ez a kettő: az erkölcs és a szépség embere egymásnak ellentéte és ellenképe, sőt gyökeres tagadása. Szerinte a világtörténelem a szépség és az erkölcs emberének élet-halálharca. Minden attól függ, hogy mit értünk homo morális, erkölcsi ember és erkölcs alatt. Kosztolányi a maga részéről mindent, amit gyűlöl, az erkölcs kategóriájába soroz. Azt mondja, hogy az erkölcs embere szigorú, kegyetlen önmagához és másokhoz, követelőző, egyoldalú, korlátozott és folytonosan ellentmond önmagának, mert az erkölcs nevében arra akar rávenni bennünket, hogy adjuk oda a kabátunkat másoknak, aztán ugyancsak az erkölcs nevében arra, hogy huzzuk le másokról a kabátot. Szerinte az erkölcs indíttatja a háborút, szervezi a forradalmat, gyújtja a máglyákat, az erkölcsös ember akasztat, kényszerít önsanyargatásra, állati robotmunkára milliókat, egy szebb jövő ígéretével, amelyet még sohase váltott be. A homo morális ártató ember, aki mindig tökéletes boldogságot, paradicsomkertet ígér, de csak későbbre, a tulvilágon, vagy a háború után, vagy a gazdasági élet végleges rendezése után, öt vagy ötezer év múlva. A paradicsom ígéretője még mindig siralomvölgyé változtatta a világot. Az erkölcs mindennel elégedetlen, még a napsugarat is kifényesítené s nem

enged pihenést, még lélekzetvételt se, csak fut-fut és nem tud megállani. Mihelyt így mindent az erkölcs számlájára irtunk, amit helytelenítünk és rossznak tartunk, természetesen jutunk arra az álláspontra mint Kosztolányi, hogy az erkölcsi értékelés teljesen viszonylagos, mert a létharcban lehetetlen eldönteni, hogy ki erkölcsös és ki nem, azaz mindig az lesz az erkölcsös, aki győz. Kimondhatjuk, hogy Kosztolányi szerint az erkölcs lényege az erőszak, a terror. Ezért helyezkedik arra az álláspontra, hogy az erkölcs emberével nem az erkölcstelen ember, hanem a homo aestheticus, az önmagáért való tiszta szemlélés embere áll szemben. Ennek éppen az a jellege, hogy nem ismer jót és rosszat, melyet különben semmiféle lángelme nem különböztethet meg, hanem csak szépet és rutat. Ebben a kategóriában dől el az ő véleménye szerint az igazság és a hazugság kérdése is. Az igazság éppen olyan vitatható és viszonylagos dolog, mint a jó. A szépnak ellenben meg van a biztos megérzője, a művész egyéni sugallata, az izlés, amely megbízhatóbb és irgalmasabb kalauza az embernek minden egyébnél. Egyedül ez a megérzés vagy izlés pártatlan, nem áll se jobb-, se balfelől, egy-magában áll, távol minden végllettől, mindig egyedül, mindenkit külön szerethet vagy gyűlölhét az érdeme szerint, esetről-esetre. Azért ellenfele az erkölcsnek, mert azt ítéli el mindenütt és mindenben, ami az erkölcs lényege: az erőszakot. De nem azért mert rossz, hanem mert rut. Nem a rossz, hanem az izléstelenség az, amit a homo aestheticus soha se tűr el, s egyformán

elítél, ha az arculüt egy öreg asszonyt, akár vörös mosónő az illető, akár fehér grófnő. Az izlés embere az a furcsa jellemtelen, aki jellemtelenségéhez acéljellemmel ragaszkodik, az a gerinctelen, aki vasgerinccel vállalja gerinctelenségét, mert szabad és független ember akar maradni, boldogtalanságában is boldog, mert megérti hogy miért boldogtalan s a legnagyobbat cselekszi, mert néha tökéletesnek álmodja a tökéletlen világot. A homo aestheticus már megváltotta magát, mindenekelőtt a világmegváltóktól. Ő a széplélek, a másik a rútlélek. Végül kijelenti az önvalló, hogy ennek a konfessionnak megtétele se nem bátorság, se nem gyávaság, mert ezek morális ítéletet jelentenek, az ő lényétől pedig minden morál merőben idegen, amelyet meg is vet. Azért kellett vallania, mert rut lett volna nem vallania: homo aestheticus sum.

II.

Először méltányoljuk azt a nagy igazságot, mely Kosztolányi önvallomásában megnyilvánul. Nagyön helyesen állapítja meg, hogy korunk elfogultsága, alacsonysága a szellemtelenségből és lélektelenségből származik. Ezek lesznek azok a szomorú jelzők, melyekkel valaha jelezni fogják a világtörténelemnek ezt a legsötétebb századát. Semmi sem fontosabb reánk nézve, mint ezer és ezer jelenségből, apró esetekből és nagy eseményekből tisztázni korunk tendenciáját. Ez a tendencia napról-napra félreismerhetetlenebbül leplezi le önmagát és sokszor ellentétesnek látszó megjelenéseiben ugyanannak az apokaliptikus lénynek, mélységből való fenevadnak ábrázatát hordozza. A világszellem többé le nem tagadható karakterjegyei a terror, a tömeggé alacsonyítás és a gépiesség. Ezért akarják e kor irányító hatalmai az ember figyelmét elterelni a saját leléről. Ezért kellett a gazdasági válságnak az emberiség egyetlen izgalmává és gondjává tornyosulnia s ezért van az, hogy ennek a gondnak mindent agyonnyomó terhét csak a testiség apró szenzációival szabad és lehet pillanatokra elfeledtetni. Tudom, hogy ennek a világ-

látásnak látszólag ellene mond egy csomó olyan jelenség, mely korunkat a történelemben legnagyobb méretű emberi szolidaritások szociális epokhájának akarja magasztalni. Első pillanatra, felületes látás szerint tényleg úgy fest a helyzet, mintha régi idők kötöttségeit fajokon és világrészeken áttörő egyesítő gondolatok és törekvések oldozgatnák. Hiszen maga a gazdasági válság is világjelenség s nem szigetelődik el sem földrajzilag, sem politikailag csupán egyes rétegekre, vagy fajokra s már ez a tény is a nyomorúság szolidaritását váltja ki. Ugyancsak eggyémossa az emberiség képét az életgyakorlat világszerte egyforma divatu és alacsony-ságu formája. Korunkon tagadhatatlanul szociális felfogás uralkodik. De mindezek a jelenségek csak megerősítik századunk alaptendenciáját, mert az egyöntetűség és szolidaritás sajnos nem az ember nivójának fölemelkedését, hanem mindenütt egyforma lesülyedését jelenti. Én semmi örömdetést nem találok abban, hogy a nemzetek gondolkozása például az irodalomban, zenében, moziban kétségtelenül óriásit közeledett és hasonult egymáshoz, mikor ez az eszmények leszállásának, a lelkeség megzavarodásának, a célok törpeségének és az izlés megromlásának közösséválását bizonyítja csupán. Tudom, hogy sokszoros ellenmondást hívok ki, de kénytelen vagyok kifejezni azt a meggyőződésemet, hogy korunk úgynevezett szociális öntudata, mivelhogy alapjáibanvéve teljesen materialista, voltaképen nem szociálizálás, hanem atomizálás, mert az egyéniséget vagy a kapitalizmus és kommunizmus osztályszemléletében,

vagy a sovinizmus nemzetszemléletében sülyeszi el. Ebből az állítólagos szolidaritásból tehát szükségképen harc, gyűlölet és szenvedés fakad, akár osztályharcnak nevezzük annak formáját, akár nemzetvédelemnek. Az emberiség ilyen egységtörekvései elkerülhetetlenül csakis a terror, a tömeggé alacsonyítás és a gépiesség uralmához vezethetnek. Egy ilyen világban a lélek, a teremthő egyéniség csak rettentő izoláltság, guny és gyűlölet tárgya lehet, amint azt világszerte és magunk körül is láthatjuk. Ezt érezte meg Kosztolányi ezért kell helyeselnünk önvallomásában az egyéni lélek és szellem létjogának védelmét, mely nála, költő-létére, a szemlélés és a művészi teremtés függetlenségének és szabadságának hangoztatásában nyilvánul meg. Sokkal szélesebb értelemben, de feltétlenül egyet kell értenünk vele, mert vallomása magában rejtegeti a század inkvizíciója által üldözöbe vett bujdosó királyfiát az uralkodó eszmény nélkül maradt boldogtalan emberiségnek: a teremthő lelkeséget, melyen egyedül törhetik meg valaha a terror, a tömegbálványozás és a gépisten ereje. Vallomásával egyetértésben kell kimondanunk az agyonhallgatott igazságot: szégyene és gyalázata az emberiségnek, hogy a gazdasági válság és a testiség az ő egyedüli gondjává lehetett. Sőt tovább kell mennünk és ki kell kiáltanunk, hogy az emberiség válsága nem gazdasági természetű, mert ez csak következménye és büntetése az emberi természet leszállásának és ezért hiába is próbálják meg akármelyik rendszerrel ezt a válságot gazdasági uton orvosolni, mert az emberiség lelkibeteg s azért állapotán

csak lelki úton lehet segíteni. És itt kell kifejezést adnunk az evangélium ősi igazságának, melyet korunk elfelejtett és nem tud többé, de amelyet addig kell kiáltanunk, amíg meghallja és fölriad reá a végzetes álmokorból, amelyben haldoklik. Ez az igazság az, hogy éppen azért, mert az emberiség krízise egyetemes, azt csak lelkileg és egyénileg lehet megoldani, mert egyetemesen rendezni egy kérdést mindig azt jelenti: lelkileg és egyénileg rendezni.

III.

Most lássuk Kosztolányi tévedését. Ez a tévedés abban áll, hogy ő a szépséget és erkölcsöt, a homo aestheticust és homo morálist egymást kizáró és egymással viaskodó ellentéteknek látja. Pedig ha költőileg rapszodikus mondatait logikai alapokra szorítjuk vissza, kitűnik, hogy nem az erkölcs és a szépség, azaz két értékvalóságot jelentő fogalom áll nála ellentétben, hanem csupán két functió, melyek által ezek az értékek is, de nem kizárólag csak ezek, megvalósulnak: tudniillik a tett és a szemlélés. Azt hiszem nem kell se Kosztolányinak, se senkinek hosszasan bizonyítani azt, hogy a tett embere nem azonos az erkölcs emberével, hiszen a gazember is a tett embere. Megvagyok győződve afelől, hogy neki magának kell a leghevesebben tiltakoznia az ellen, ha valaki a szemlélés emberét egyszerűen azonosítja a szépség emberével, a művésszel. Hiszen ez azt jelentené, hogy a fűzfapoéta és a mázoló is Kosztolányival egyformán igényelhetné a művész nevet. A homo morális tehát nem általában a tett, hanem csakis a jótett embere. A homo aestheticus nem általában a szemlélés, hanem csakis a művészi szemlélés és alkotás embere. Tett és szemlélés, ezek önmagukban pusztán pszichológiai tevékenységek, nem er-

kölcsiek és nem erkölcs-ellenesek, nem művésziek és nem művészietlenek, egyszerűen közönyösek. Erkölcs és művészet, ezek értékvalóságot jelentenek. Az értékvalóságok között nemcsak hogy ellentétek nincsenek, hanem ha bennük azonos értékelés jelenti ki magát, akkor ugyanannak az értékteremtő principiumnak különböző síkokban való megvalósulásai, lényegükben tehát azonos realitást fejeznek ki. Mi az az azonos realitás, melyet az erkölcs és a művészet, a maguk sajátos módján, de a lényeget tekintve azonos értelemben fejeznek ki? A lélek, a szellem. A homo morálisnak és a homo aestheticusnak tehát közös neve: lelki ember. A költő, aki lándzsát tört a szépség öncélúsága mellett, az erkölcs elleni minden tiltakozása dacára a lelkiség lovagja s nem az erkölcsnek, hanem a materializmus rettenetes Mammonjának ellensége. Az, hogy az izlés nevében szól, nagyon természetes, mert művész, aki a szemlélés síkjában áll. De ugyanaz a lélek, aki mint szemlélő, szükségképpen az izlés szószólója, azonnal az erkölcs nevében fog beszélni, mihelyt az élet állásfoglalásra és tette fogja kényszeríteni. Izlés és erkölcs ugyanakkor a lelkiségnek kétféle módon való tiltakozása minden ellen, ami vele ellentétes, manifestációja minden mellett, ami a maga lényegét ismeri föl. Mind a kettő, erkölcs és művészet, ugyanazt ítéli el: a terror erőszakos emberét, az egyéni lelket eltipró állatiasságot és gépiességet. Mert ez a lelki ember ellenfele, ez a rut, de egyúttal rossz is. Mert rutnak, rossznak és végre hazugnak csak egyet nevezhetünk: ami lélektelen és lélekellenes.

IV.

Szép, ha valaki meg akar maradni a maga elefántcsont-tornyában. Próbálja meg, aki tudja. De ha igazán lélek, nem fogja megtehetni, mert mint művész is felelős azért, ha az állatiság kiirtja a világból a szépséget. A lélek emberének éppen az izlés nevében nincs joga meglépni az élet küzdelme elől. Az élet nem az izlés dolga. Nem, ha izlés alatt csupán egy subjektív szeszélyt értünk. De mondhatjuk, hogy izlés dolga, ha ezzel az izlés legmélyebb és legteljesebb valóságát jelöljük meg. Az aisthezis, vagyis a megérzés, melynek csodálatos biztonságáról a költő vallomást tett, legmélyebb értelme szerint lelkifogékonyságot jelent. Az élet azért a lelkiség kérdése, mert az izlés maga is lelkiség. Miféle fogékonysága ez a léleknek? Az a képesség, melynek erejével a lélek mindenben és mindenütt megérzi azt, ami önmaga, ami lelki. Az emberiség betegsége lelki sorvadás, a megérzés képességében nyilvánuló lelkiség elszáradása. De ha ennek a megérzésnek vagy izlésnek ezt a legmélyebb értelmét tulajdonítjuk, akkor kötelesek vagyunk az aisthezist az ő igazi nevén nevezni meg. Ez az igazi név: lelkiismeret. Alatta értjük a legáltalánosabb értelemben a lelkiség mindenirányú fogékonysá-

gát és képességét arra, hogy a megismerés, az alkotás és a tett síkjaiban győzedelmesen magáévá tegye, kifejezze és érvényesítse önmagát. A lelkiiség, amely önmagához mindig hű, amely mindenütt önmagát követeli, az életet a lelkiismeret dolgává teszi.

A művészi lelkiismeret, a művészi izlés mindig a dolog lelkét ragadja meg, azaz a benne jellemző lényegget teszi emberileg jelentővé az érzékletes szemlélés és kifejezés útján. A művészi lelkiismeret megköveteli a művészi igazságot, melynek épen olyan szigorú és áthághatatlan törvényei vannak, mint a gondolkozásnak vagy a cselekvésnek. A művészet ereje a művész lelkiismeretének mélységében, érzékenységében, fogékonyságában és tisztaságában rejlik. Ez nem logikai vagy erkölcsi törvény, de mindenesetre lelki törvény, amelyet ha valaki áthág, föltétlenül összetöri az alkotás művésziességét.

Van tudományos lelkiismeret, melyet a logikai törvények épen olyan szigorúan kötnek, mint a művészt az aesthetika törvényei, s aki ezeknek nem engedelmeskedik, hazugsággá változtatja az igazságot.

És van erkölcsi lelkiismeret, amely a cselekvés értékét állapítja meg, követel és ítél s amelynek megtagadása rossz és bűn. De mind a három sajátos megnyilatkozás magának a lelkiismeretnek kérdése, a lelkiiség dolga s ezért az élet valamennyi kérdését a lelkiismerethez kell intézni, mert egyedül ez az, amely nem tűr hazugságot, rútságot, durvaságot, aljasságot, amely előtt hazugság, rútság és rossz ugyanaz: merénylet a lélek ellen.

Nyilvánvaló, hogy a lelkiismeret nem kollektív tulajdona az emberiségnek, hanem mindig az embernek, mint egyéniségnek legmélyebb sajátja s épen ezért állítjuk azt, hogy minden terror, minden tömeggé alacsonyítás, minden gépiesség: lelkiismeretlenség, melyből csak az emberiség végzete következhetik és ezért hirdetjük azt, hogy a világ végzetét csak a lelkiismeret mindenirányu fölébredése és uralomrajutása fordíthatja el.

LÉLEK ÉS GYAKORLAT

I.

Míg Kosztolányi Dezső önvallomásában a szemlélés emberét, mint gyökeréből való ellentétet, szembeállítja az erkölcs emberével, addig Erich Kästner Fabian című regényében éppen ellenkezőleg a szemlélődőt nevezi moralistának, az erkölcs emberének. Hirtelen nagy sikerre jutott regényének alcíme is ez: egy moralista regénye. Mindenképen érdemes foglalkoznunk azazal a kérdéssel, hogy miképpen jelenik meg az erkölcs problémája egy olyan modern regényben, melyben az emberek ezrei ismernek reá korunk hű portréjára.

Fabian, a regény főalakja a jó ember, a homo moralis. Napjaink Németországában él, terror, munkanélküliség, céltalanság közepette. Irtózatos testi-lelki piszok, sivárság és betegség veszi körül, mint valami fantasztikus mocsár. Lényege szerint csak szemlélője a zürzavarnak s ha olykor belesodródik is, hogy kénytelen szerepet vállaljon benne, sokkal inkább viteti magát az ár sodrával, semmint aktíve uszik vele. Nem öntevékeny résztvevő és vállaló, hanem inkább olyan statisztza, akin átzudulnak a tőle független cselekvések szennyes hullámai. Az író elgondolása szerint ő az erkölcs képe,

de ami fontos és jellegzetes: az erkölcs hiábavalóságáé. Nem lehet azt mondani, hogy ez a könyv propaganda volna akár az erkölcs mellett, akár ellene, inkább csak nagyon éles, szinte fotografiyszerű rajz, melynek mélyén a moral szimpatiával megírt gyászjelentése hangzik. Az egész könyv azt dokumentálja, hogy a jó embernek nincs helye a világban és hogy voltaképpen vele együtt a világ maga is halálra van ítélve. Az emberiség egészéről való meggyőződése az elképzelhető legpesszimizisztikusabb. Az emberi haladást a körben csuszó csigák képével szemlélteti. Az a valami, amit Fabian erkölcsének nevezhetnénk, tisztán érzés. Ez az érzés teljesen ellenkezik azzal az életgyakorlattal, amelyet a körülmények bábjaként folytat. Érzelmileg áll az elnyomottak, értelmetlenek és áldozatok pártján. Érzéseit tekintve jó gyermek és barát. Az emberiséget a gyógyíthatatlan betegnek szóló részvétellel szemléli. Olyan puhán jólelkű, hogy képtelen minden visszautasításra, bármiféle kívánsággal találkozik. Természetes, hogy el kell pusztulnia. Azt várnók, hogy ezt a jó embert a gazdasági válság fogja megölni. Az író azonban ennél sokkal mélyebbre száll és eredetisége éppen abban mutatkozik meg, hogy ennek az erkölcsi embernek sorsát a gazdasági válságtól függetlennek, azaz önmagából következőnek láttatja. Fabiannak, mint igazi jó embernek semmiféle érzéke nincs a gazdasági valóságok, a pénz és az anyagi existencia problémái iránt. Ugyszólván abból él, amit éppen kap és a lehető legközönyösebben szórja el, amije van. Ő maga mondja, hogy cseppet sem érdekli

mindaz, ami pénzre és pénz által megszerezhető dologra vonatkozik. Mint egy álomban szemléli a rothadást és örültséget, amelyben él. Nagyon jól látja és meg is ítéli, hogy rosszul van így az emberiség dolga, őszintén akarná is, hogy másképp legyen, de semmiképen sem tartja illetékesnek és képesnek magát arra, hogy csak a kicsi-ujját is megmozdítsa érte. Mindennek az az oka, hogy ez a jó ember teljesen hihetetlen, minden emberivel és jövőendővel szemben. Ő a váró ember, aki egész életében mindig ideiglenesen élt, folytonosan a változásra várva. Elmondja, hogy iskolás korában, mely a háború idejére esett, csak ideiglenesen tanult, nem vehette komolyan a tanulást, mert folytonosan arra várt, hogy mikor viszik el katonának. Mikor aztán belekerült a pokolba, egyszer rövid szabadságra hazajött, de nem tudott mit kezdeni a szabadságával, semmibe se volt érdemes belekezdeni, mert az egész szabadságidő egy várakozás volt az ujboli bevonulásra. Szerinte Európa egy váróterem, melyben az emberek sorsuk vonatát várják, melyről nem tudják, melyik percben és hová indul, de épen ezért nem érdemes semmibe komolyan belefogniok, tehát csak ödöngének fel és alá, futó ismeretsegeket kötnek, útiregényeket olvasnak vagy ásitának. Nem tőlük függ, hogy jószándékaik megvalósulhassanak, hiszen ők úton vannak, átszálló helyeken s nem tudják, elérnek-e, mikor és hogyan tevékenységük végállomására. Ebből következik a váró ember passzivitása, vagyis az, hogy bár undorodik a rossztól, mégis érzéketlenül benne ül a piszokban s mindent végzetesen elfogad úgy,

ahogy jön. Maga mondja, hogy szeretne már valami tiszteséges és jó rendet, szeretne alkalmat találni, melyben hű lehessen a jósághoz, várja a tisztaság győzelmét, mert akkor ő is sorompóba állhatna. De miután ezt az alkalmat megteremteni ő nem tudja, mit tehetne egyebet, mint hogy szemlélődjék? Ez a szemlélődés megerősíti benne azt a pesszimizmust, melynél fogva várja ugyan a jóság alkalmát, győzelmét és jórendjét, de mint maga mondja, csak úgy, mint a hitetlen a csodát. És végre a várakozó és passzív ember természetesen tehetetlennek bizonyul akkor, mikor ez az alkalom, legalább egyik formájában, eléje áll. Nem a jószándék, hanem a tetre való felkészültség és képesség hiányoznak belőle. A könyv egy szimbolikus jelentőségű jelenettel végződik. Fabian utánaugrik egy vízbeesett gyermeknek, aki addig egyensúlyozgatta magát a híd korlátján, amíg belepottyant az árba. Fabian gondolkozás nélkül, a jó ember ösztönszerű kötelességével ugrik utána, bizonyára azért, hogy kimentse. A gyermek nagy sikoltozások között szerencsésen partot ér, mert amint kisül: jól tud uszni. Fabian ellenben belefullad a vízbe, mert sajnos, nem tudott uszni.

Mindenekfelett a főkérdést kell fölvetnünk: megáll-e a könyvnek az az alapgondolata, amit tulajdonképen az egész mű hirdet, hogy a világ sorsa független az erkölctől? Elfogadható-e az az álláspont, hogy a világot a jó ember soha se tartotta fenn és formálta, hanem csak élt benne, amíg erre neki maga a világ így vagy úgy lehetőséget adott? Igaz-e tehát, hogy ha a vi-

lág elveszi, vagy nem adja meg az alkalmat, akkor a jó meghal?

Mielőtt ezekre az egész korunkra nézve sorsdöntő kérdésekre megpróbálnánk felelni, előbb egy másik kérdést kell föltennünk. Miért mondja az író azt, hogy ez a Fabian moralista, azaz erkölcsi ember? Ha ilyen az erkölcs embere, ha ez az erkölcs lényege, akkor kétségtelenül igaz, hogy a világ sorsába nincs beleszólása, sőt a mai világhelyzet egyenesen ítélete annak az úgynevezett morálnak, amely hitetlenül várja a csodát, utálja, de elfogadja a rosszat s anélkül akar segíteni, hogy arra képessége lenne. A könyv írója egészen igaz és jogosult álláspontot hirdet, amikor ezzel a moralistával szemben rámutat arra, hogy a jövőndő nélküle uszik ki a partra és nélküle lesz olyan, amilyen magától lehet. Ennélfogva úgy kell értelmeznünk, hogy az itt moralistának nevezett embertípus csak idézőjelben nevezhető „erkölcsinek“, vagyis egy olyan elmuló világ fölfogása szerint, mely ezt értette erkölcsiség alatt. A valóság azonban az, hogy ez az érzelmi meghatározottság, amely csak ilyen távoli szimpátiát vállal a jóval, nem nevezhető erkölcsnek és nem igazi jószág. Ha valódi nevét akarjuk kimondani, akkor közönyösségnek, kényelemnek, gyávaságnak, élheterlenségnek és hitetlenségnek kell neveznünk. Az egészből hiányzik a jószágnak épen a lelke, a szeretet önfeláldozása. Fabian állítólag szerette a jót, de nem hisz abban, amit szeret. Jöjjünk tisztába vele, hogy ez annyit tesz, hogy nem szeret. Az igazi szeretet hitből származik és annak gyümölcsözése-

képen föltétlenül tettekben valósul meg. Ha a mélyére nézünk, alapos okunk van azt hinni, hogy Fabiannak a tisztaság és a jó talán csak azért tetszene, mert annak uralomrajutása esetén még sokkal könnyebb volna kényelmes passzivitásban és gerinctelenségben élni. Moráljának nincs pozitív értéke, sorsa nem ébreszt részvétet, helyes volt, hogy el kellett pusztulnia. Nincs semmiféle elvi különbség közötté és környezete között, maga sem lát a világban lelket és értelmet, nincs szükség reá, hogy éljen. Igen jellemző, hogy ebben a könyvben soha nem fordul elő Krisztusnak, vagy az evangéliumnak még a neve sem. Nyilvánvaló, hogy ezek Fabian számára nem léteznek. Ebből következik, hogy ez a moralista nem ismeri a bűnt, nem is tud bűnről. Amit elítél is, az az ő szemében természeti mértéktelenség, visszaélés, tulzás, pizok, betegség, állatsorda. Hogyan lehetne másként, mit lehetne csinálni, hogy másként legyen, mikor ő nem hisz másféle valóságban, mert számára a lelkiesség nem valóság.

II.

Kosztolányi álláspontjával szemben láttuk, hogy az erkölcsnek, mint szellemi értékvalóságnak éppen úgy a lelkiesség és a lelkiismeret az alapja, mint a maga módján a művészetnek vagy tudománynak is. Az erkölcsi ember tehát mindenekelőtt lelki ember, az erkölcs a lelkiismeret dolga. De most mélyebbre kell szállanunk és kimondanunk, hogy az erkölcsiség a teremtető hitnek a gyümölcse és ezért gyakorlati valóság. Fabiannak az a betegsége, hogy nincs termékeny hite s ezért csak passzív szemlélő és nem gyakorlati ember. Az erkölcsi ember lelki és gyakorlati egyéniség, mert egyikből jön a másik. Abban mindnyájan megegyezhetünk, hogy a jónak csak gyakorlatilag van értelme és értéke. A Fabian-féle szemlélődő emberrel szemben a gyakorlati ember az, aki a jövődőt hordozza. Azonban nem könnyű dolog tisztázni, hogy ki és mi a gyakorlati ember? Mert van a gyakorlatiságnak egy olyan modern értelmezése, amely a mai fiatal generáció kedvenc eszméje s mely szerint a gyakorlatiság sietősséget, azonaliságot, azután propagandát, taktikát s végül materialist és terrorisztikusat jelent. Ennek a gyakorlati-

ságnak jelszava: nincs idő! Az ember krízisével nem lehet várni s mikor ennek megoldását keressük, nincs időnk elmélyedni annak lényegében, nem érünk rá elméleti alapokat vetni meggyőződésünknek, egyáltalában nincs időnk a jövőt lassan kiépíteni, meggyőződni és másokat meggyőzni arról, hogy a sokféle ut és mód közül melyik a kétségtelenül igazi? A gyakorlati ember csak egyet tehet: gyorsan ráhuz mindenre egy taktikai teoriát, ha nem megy könnyen, ráerőszakolja s aztán siet vele a gyakorlati megoldás felé. Nincs idő sokat elmélkedni afelett, hogy a természet, vagy a történelem, vagy az emberi lélek tényei és szerkezete mit kívánnak, hanem el kell fogadni azt a gazdasági-szociális teoriát, amely mindent beleszorít a maga világrendjébe, a maga szempontjából mindent gyakorlatilag átértelmez azért, hogy ha erőszakosan is, de gyorsan fölépíthesse az emberiség szolidaritását. Ma az a helyzet, hogy a legkevésbé megalapozott elméletet, a kommunizmust tartják a leggyakorlatibbnak. Azt már nem tartják gyakorlati kérdésnek, hogy ezen a teorián belül mi lesz a valóság végtelenül bonyolult lehetőségeivel?

Három nagy baj és veszedelem van ma. Az első: elefántcsonttoronyból szemlélni a végzetet. A második: rothadt passzivitással és beteg élheteretlenséggel fuldokolni az árban. A harmadik: brutális, hazug gyakorlatiassággal erőszakolni a betegségnél is rosszabb orvosságot.

Az kétségtelen, hogy a világnak gyakorlati megoldásra, gyakorlati emberre van szüksége. De az is két-

ségtelen, hogy ez a gyakorlatiság csak akkor ér valamit, ha méltó az emberhez és ha valóban segíteni tud az emberiség igazi nyomorúságán, a lélekben való megüresedésen. Az igazi gyakorlatiságnak tehát valóban csak a hitből fakadó erkölcsiség lehet az alapja. Miért mondom én azt, hogy a gyakorlatiság erkölcsi törvény? Azért, mert lelkiismeretes gyakorlatiságra van szükségünk és mert a gyakorlatilag megvalósítandó feladatok nem materialisak, hanem lelkiek és erkölcsiek. Mihelyt a gyakorlatiságot lelkiismeretbeli kötelességnek fogjuk föl, rá kell jönnünk, hogy csak egyetlen egy igazi gyakorlatiság van és az nem egyéb, mint a legtisztább és legelszántabb elméletiség. Az igazi gyakorlati ember mindig az alapvető kérdések tisztázására tör s én a mi gyakorlati kötelességünknek csak egyetlen értelmezését tudom adni: az élet minden kérdésének alapjából való revízióját. Ha erre nincs idő, akkor az életre nincs. A gyakorlat tehát a legalaposabb tanulást és a legteljesebb lelki felfegyverkezést kívánja meg. Ideig-óráig meglehet csálni önmagunkat és másokat, a hatalomra törekvő zsarnokság egy időre elbódíthatja a lelkek egy részét és a tömeget azzal, hogy kész igazságokat kínál nekik csalétekül, maszlagul, hogy aztán elnyelhesse őket, de azért rendületlenül megmarad az emberi önkény által meg nem másítható örök törvény, hogy történelem, természet, szellem csak becsületes elmélyedés előtt nyílnak meg s engedik fölleplezni titkaikat s csak erkölcsileg erős lelkeknek lesznek fegyvereivé és szerzámaivá, miként a múltban úgy a jövőben is. Ezért

nagyon komoly szavam van az erdélyi magyar ifjúsághoz. Ahelyett, hogy könnyedén értelmetlen hamis gyakorlatiassággal, a „nincs idő“ léha jelszavával oda-dobná magát a végleteknek, melyekből csak kihasznál-tatása és letiprása következhetik, alaposan tanuljon és erős lélekkel hordozza el a lelkiismeretesen kikutatott igazságot, akár a természetben, akár a történelemben, akár a saját lelkében talált reá, hogy önmaga határozhasson sorsa felett és ahova áll, ott győzelmet jelentsen. Az igazság sokféle területéről én ezuttal csak egy történelmi igaz ismeretre akarok rámutatni, mely arra tanít, hogy a hódolt törzset exponálták és felőrölték. Tudjuk, hogy vannak, akik ma is keresik a magyar fiúkat és leányokat, hogy odadobják őket a maguk érdekeiért folyó harc tüzébe, míg a titokzatos intéző kezek a készre várva óvatosan a háttérben maradnak. Ha győznének is a miénkek, nem maguknak győznének: nekik csak egy embertelen gépvilág jutna, melyben minden örömtől megfosztott atomjai, materiává alacsonyított barmai lennének a most még háttérben álló ázsiai imperializmusnak. Becsületes lélekkel csak egyet lehet tanácsolni: gyakorlatibb légy, hogy jövőd legyen, azaz légy lelkiibb és elméletibb.

1944. május 28.

III.

Minden gyakorlati megoldásnak van egy természetes próbája, ami nélkül ez a megoldás feltétlenül hamis és csaló. Ez a próba abban áll, hogy semmi sem lehet helyes és igaz, aminek nincs állandó indoka és maradandó értelme az ember lelkiségében. Pozitív: helyes és igaz csak az lehet, amit az emberi lélek természete követel. Ez valamikor teljesen magától értetődő igazság volt és semmi sem mutatja jobban az emberiség egyetemes betegségét, mint az, hogy ezt a magától értetődő dolgot hangoztatni kell és hadat kell izenni annak, ami természetellenes. Mert csak természetellenesnek, irtózatossá barbarságnak és közönséges szemfényvesztésnek minősíthetjük azt az eljárást, mely az ember lelkiségéből következő természetes igazságot elhazudja és mesterséges székémmel akarja helyettesíteni. Ezek által el lehet ugyan torzítani az emberi élet arcát, de ez nem azt jelenti, hogy ez az igazság, hanem csak azt, hogy az ember megrontható. Úgy látszik, még mindig nem tanult eleget a mai ember azokból a szenvedésekből, amelyek reá zúdultak, ahhoz, hogy választ tegyen e két gyakorlati program között s eldöntse,

hogy melyik közülök az egyedüli igaz: osztályharc-é az emberi történelem és élet lényege, vagy a bűn ellen való küzdelem testvéri szolidaritása; a fizikai javak megosztásának kérdése-é az emberi élet problémája, vagy felelősség és áldozatosság oszlopain nyugvó szellemi értékbírodalom testvéri birtoklása?

Ha a jelen nagy kérdéseit az emberi lélek természetéhez mérjük és abból akarjuk gyakorlatilag megoldani, alapvető igazságokat fogunk kapni, melyek teljesen gyakorlatiak, pedig egészen lelkiek és erkölcsiek is. Ilyenek a következők:

Felelősség és áldozat nélkül egyetlen emberi rend sem állhat fenn, még a kommunizmus sem. De a felelősség és az áldozat épen a lelkeséget jelenti és ezért kétségtelen, hogy csak a lelkeségen nyugvó emberi világrend lehet maradandó.

Az embert nem lehet anyagi javakkal kielégíteni. Nincs nagyobb tévedés, mint azt hinni, hogy az anyagi jóllét megszünteti a bűnt és nyomort, mert a jóllétnek épen úgy meg vannak a maga bűnei, mint a szűkölködésnek és ezt az igazságot maga a kommunizmus hirdeti, mikor a kapitalizmus bűnei ellen harcol, de nem gondolja meg, hogy a maga embertelen materializmussával csak egy fordított, de semmivel sem kisebb bűnt, új zsarnokságot állít a régi helyébe. Az ember, mint egyéniség létezik és ez ellenemond a gépiességnak, a kommunizálásnak és a materializálásnak. Ezekre tehát lehetetlen tartós rendet építeni.

A terror ellenkezik az emberi természet legmélyebb

ösztönével, a szabadsággal. Lehetetlen tehát, hogy az erőszaknak komoly eredménye legyen. Az elhallgattatás nem azonos a renddel, mert a rend lelki törvény.

A taktikából való tudományos hazudozás játék a tüzzel. Egy propagandára való külsőleges, felületes felszerelés nem gyakorlatiság, hanem csalás. Az igazi gyakorlatiság a jellem felkészítésében és alkalmassá tételében áll, minden lehetőséggel szemben.

Ezeket az igazságokat az emberi lélek gyakorlati ösztöne parancsolja és követeli s ezek az igazságok azért gyakorlatiak, mert a lelkeség természetéből következően teljesen erkölcsiek és azért erkölcsiek, mert nem esetleges, máról-holnapra szóló, elszigetelt érdekeket szolgáló, eltítkolt ösztönöket takaró úgynevezett gyakorlati igazságok, hanem annak az örök gyakorlatnak életetői, mely által az ember maga fölé emelkedve, emberré lesz, s megmenekül attól, hogy maga alá süllyedvén, állattá, vagy ami ennél rosszabb: a saját ördögévé alacsonyodjék.

Fabian pedig... nyugodjék csendesen.

ERDÉLYI SORSOK

I.

Különös, de kétségtelen tény, hogy a szász nemzetet sokszázados együttélés dacára, mi magyarok sem a saját vallomásukból, sem a saját tapasztalatainkból nem ismertük, vagy legalább is nagyon felületesen ismertük. Az, amit tudtunk róluk, voltaképen csak annyi volt, hogy a szászság egy elzárkózott, külön test az országban. A szervezettségük volt az, amiről legtöbbet hallottunk, amit a legtöbbet dicsérték. De valljuk meg, hogy ezt is inkább csak emlegettük, mintsem tanultunk belőle s konkluziónk végre is csak ez volt: az ő helyzetük egészen más. Távolról és kívülről szemlélve, az önvédelem egy sajátságos példáját láttuk bennük, melyet ha dicsértünk, néha talán irigyeltünk is, de mindig idegennek tartottunk. Most megtörtént az első ablaknyitás, melyen át mi magyarok beletekinthetünk a szász élet és lélek mélyébe. Meschendörfer könyvére gondolok: *Die Stadt im Osten*, mely magyarul *Corona* cím alatt jelent meg Kós Károly fordításában, a Szépművés Céh kiadványaként. Késő-e, vagy talán sorsszerű, hogy ez az ablak most nyílik föl, elválík. Mindenesetre ennek a könyvnek magyarul való megjelenése esemény, melyre

föltétlenül föl kell figyelnünk, hiszen nagy, titokzatos miért-eket ébreszt bennünk és nagy tanulságokra vezet reá. Mondják, hogy szerzőjét, bár a nagy német irodalomban elismerés és siker koronázta, szász oldalról hevesen támadták. Reánk nézve azonban ez a körülmény nem lehet irányadó. Előttünk az a tény áll, hogy szász ember nyilatkozik meg és tesz bizonyosságot a maga népéről s ennél fogva nekünk úgy kell elfogadnunk ezt a föltárulást, mint valóságosat és igazat. Annál inkább áll ez, mert a könyv lényegében véve nem jelent meglepetést: nagyjában igazolja régebbi föltevéseinket s kívülről és távolról kialakult egyoldalú képünket.

Ezt a könyvet kétségtelenül művész írta s bármily zárt és idegen világot tár is elénk, épen mert művész láttatja meg velünk: egyetemesen, emberileg érdekessé teszi számunkra. Noha ennek a világnak központjában egy város képe és élete áll, az író fokozatosan kitágítja a mű horizontját, míg az végre a szász nép egészének arculatát mutatja meg nekünk. Molter Károly „Brassó hideg-zöld misztikumának“ nevezte el s ez a meghatározás igen találó is az egésznek centrumára vonatkoztatva. Azonban kiegészül, mintegy elmélyítő háttérrel, a szász kollektívum színeivel és atmoszférájával. Az egész kép fölé a brassói hegyek ragyogó s mégis hideg sziklái tornyosulnak s ők adják meg alapszínét és hőfokát mindannak, ami történik, mégis e jellegzetesen hideg és tompított külső mögött különös, mély tüzek égnek, lefojtott, titokzatos, rejtegetett izzása a belül mindig hullámozó és küzködő népléleknek. A könyv a

maga kimért módján felfedi a sokszázados titkot: a szász arc merevsége kifelé szólt s eredménye az önvédelem hosszú harcának, de ez álarc alatt meg-megújuló belső harcok tusakodnak. Az író ezt a harcot kettős, egymást váltogató képsorozatban szemlélteti: majd egyének, majd pártok küzdelmeit látjuk. Ez azonban nem az előtér és háttér dolga, hanem váltogatás, sőt szövedék; ha nem is művészi zökkenők nélkül, de lényegében egységbe olvad. A regény fonala, mely szinte szabályos öltésekkel, egyszer alája, egyszer föléje kerül a néplélek rajzának, nemcsak összekötő vagy érdekességi szempontot szolgál, hanem megisméltése a kollektívumnak, tehát ráfelelés, hogy az egésznek kizengését fölfokozza. Ez a kényes művészi vállalkozás nem teljes sikerű, mert az egyének párharca nem mindenütt megfelelője a pártok közösségi viszályainak s így nem egyszer vagy az egyik, vagy a másik kirí az organikus egységből, nem motiválják tökéletesen egymást, bár ezt kellene tenniök, hogy emberileg, tehát művészileg elfogadhassuk mindazt, ami ellen ebben a szép könyvben néha a lelkiismeretünk és az erkölcsi öntudatunk fölborzolódik. A könyv, formája szerint éregény, melyben egy ember a gyermekkortól kezdve, az öregség alkonyáig éli a maga sorsában városának és népének végzetszerű életét. Valami könyörtelen végzetszerűség nyilvánul meg ennek a harcnak szinte kegyetlen, rideg szívósságában, mely két ember között lezajlik s melynek rugói végső elemzésben mégis csak egyfelől a bosszú, másfelől a sikerszomj. Ez a harc szükségképen tragikus, mert vívói az öngyilkos-

ság és az önként vállalt remeteség zátonyán pusztulnak el. A sikert és dicsőséget hajszoló lélek szárnyai összeörnek a város irgalmatlan kövein, melyek magának a népléleknek kifejezői, a bosszuálló gyűlöletét pedig megint csak ez a kollektívum határozza meg, mert mintegy törvényszerűvé és jogosulttá teszi. Olyan világ ez, melynek külön etikája van, s ennek maga a város a megtestesítője, mely irgalmatlanul köti meg és kényszeríti az egyéneket a saját öncélú megtartásának igájába. Az író gondolata, mely a művész suggestív erejéhez mérten lesz elfogadhatóvá, vagy el nem fogdhatóvá, az, hogy a város sugalmaz szerelmet, gyűlöletet, bosszút, harcot, halált, önmegtagadást, önfeláldozást, hogy mindenki csontjai felett a maga életét megtartsa. A közösgnek ez a sorsdöntő hatalma dübörög a könyvben, de az író nem áll a tárgy felett: részese ennek az igának és végzetnek s épen ez az a tény, ami miatt néhol tökéletesen egymásba olvasztja s ugyanannak a valóságnak egymást erősítő tükrévé teszi az egyént és a közösséget, néhol azonban nem bír ura lenni a feladatának, alája merül s szétfutni engedi a szálakat. Ami végre is igazán jelentős marad, az a szász közösség arca, mely néhol szinte tudományosan bontakozik ki a könyvből s az esztetikai szempontokon túl emberi és nemzeti, azaz lelki és kisebbségi szempontból messzibbhangzó jelentőséget ad neki. Reánk nézve háromszorosan is érdekes: mint önvallomás, mint rólunk adott kritika, és mint jövőbe mutató kisebbségi dokumentum.

II.

A könyvben megnyilatkozó szász arc legfőbb jellemvonása a hatalmas, szinte erőszakosan és egyoldaluan kifejlesztett történeti öntudat. Ennek az öntudatnak legmélyebb tápláló gyökérszála a faj félelme a megsemmisüléstől, vagy pozitíve a faj életöszöne, mely kezdettől fogva az önerőt tartja egyetlen erőnek s nem bízik semmi más támasztékban. Még az első bevándorlások összepréselő viszontagságai, ember és természet tiltakozása az új élet megtelepedése ellen, aztán vérviharos századok szakadatlan halálos próbálásai kovácsolják ki ezt az életöszönt és formálnak belőle dacos zárkozottságot a halálfélelem reakciójaként. Természetes, hogy a későbbi nemzedékek emlékezetében óriásivá nőnek az ősgenerációk, akik semmiből mindent alkottak és szükségszerűen lesz a szász boldogságává az, hogy dicsérheti őseit. A múlt ismerete, becsülése, a hagyományok törhetetlen megőrzése és a féltékenyen őrzött faji jellegre való büszkeség kalapálja egységgé ennek a kétszázharmincezer léleknek sorsközösségét, holott a szász csak egy név s ez a név nem fedi a fajt, mert csupán a szervezkedés ősi történeti mintáját jelzi. Valójában sokféle vizerecske folyt össze más-más kat-

lanban. Nagyszebenben úri, előkelő, nemes fajta szállott meg, Segesvárt jóízű, kacagó hollandusok telepedtek le, Champagne csillogó véréből valók a medgyesiek, Észak fiai Beszterce savanyu, de becsületes lakói, Szászvároson, Szászsebesen napsugár-kedvű délnémetek vertek gyökeret, Brassóban pedig kemény koponyájú, nagyöklű, igen-nem-emberek, verekedő, konokul gyűlölő, harcos fajta. Ennyiféle léleknek a szervezet vasgyűrűjébe foglalása, míg kifelé tökéletes egyiséggé forrt: ez a szász tett, a történelmileg nagyszabásu mű. Az életösztönnek ehez a remekléséhez egy históriai körülmény is hozzájárul, melyet maga az író messze kiemel a szász történet folyamából, mint a nemzeti öntudat igazi lehetővé tevőjét: ez az erdélyi fejedelemség történeti alakulata, melynek sajátos szerkezetében a szász független nemzetté válhatott s egyforma tényező lett a magyarral törvényhozásban és fejedelemválasztásban. Ez az a kor, melyben a szász Kelet-Nyugat felé a kereskedelem kiváltságosa lett s innen fakad jóléte és gazdagsága; ez az aranyidő, mikor a szász városbíró kiskirály: pénzt veret, háborút visel, vámot szed, köveket fogad és nyakaztat. Maga a könyv is elárulja, hogy az igazi szász öntudat tulajdonképpen erre az erdélyiségre támaszkodik s Brassóban a Honterus-ünnepben gyönyörködni magát lángoló önszerelémmel.

E történelmi öntudat által különszakított és egyesített szász néplélek elválaszthatatlanul egy, mint a csiga a maga házával, azzal a szervezettel, mely valósággal az ő testéből vált ki és keményedett köréje, úgy hogy

e szervezethez jórészt egyet jelent magával a szász lelkeséggel. Nemcsak történelmi adottság, hanem a legbensőbb sajátosság nyilatkozik meg abban, hogy ennek a szervezetnek egész lényege az egyházi élethez forrt hozzá. Az író nagyon kifejezően úgy jellemzi a szász falu életét, hogy az „idill a szigorúan őrzött hierarchia ölében”. Központja a pap, a nemzetbástya szegletköve s szentje a püspök, akit nemzeti ünnepeken úgy mutogatnak népének mint a szász egység megtestesítőjét. A pap felszegett fejvel lépked az utcán, a faluját megborzó kisebb zivatarokat észre se veszi, öreg parasztok még a gyermekeiket is alázatosan süvegelik. A választott pap senkitől kétségbe nem vonható természetességgel vezére népének egyházi, iskolai, politikai, gazdasági, pénzügyi, egyesületi életében. E szervezeten belül folyik a természetes élet: munka, jólét, egyszerűség. Ez volt a szász Kanaán. De a szász város is, melybe egész vidékek élete kapcsolódik, mint éltető központba, ugyanabban a kategóriában él, a városi pap nélkül templom, iskola, politika terén egyetlen kő sem mozdulhat helyéből. Az ifjúság mithológiai alaknak, mindenhatónak látja, kinek prédikációjára, egész a konfirmációig csupa respektusból nem figyel oda, mert nem képzelhető, hogy egy ilyen magasztos lény szavai az ifjúságig leereszkedhessenek és nekik szóljanak. Az utcán mély meghajlással köszöntik, de felnézni rá nem mernek és mindenki kitér neki. A templom minden szász utolsó menedéke, akár hívő, akár hitetlen, mert mind egy nép tagja. Az iskola falai között, az ifjúság cötusában kavaroghatnak

mindenféle ösztönök és gondolatok, az egyes tanárok kerülhetnek különféle ítélet alá a gyermekszemekben, de a nagy közösség életére előkészítő szervezeti formák és hagyományok szentek és érinthetetlenek. Az ifjúság épen a konfirmációkor éri el atheizmusa csúcspontját, de ezt eszük ágában sincs kapcsolatba hozni és rávinni az öreg templomra, amely egy szent népház, a százszok temploma. Vitatkozhatnak és gunyolódhatnak a vallás tanain, de a régi százsz papok, a vad Isten-katonák képei alatt olyan borzongva és tisztelettel hallgatják a városi pap konfirmációi intelmeit, mintha keskeny szigorú ajkai közül maga a félelmes és titokzatos mult beszélne. Az egész közösség felett áll a százsz püspök szimbolikus alakja. Könnyebb római pápának, vagy kínai császárnak lenni, mint százsz püspöknek, mert jelöltjeit gyermekkora óta mindenki ellenőrzi. Aki százsz püspök akar lenni, annak először városi pappá kell lennie a legnagyobb százsz városok egyikében, tíz egyházmegyét kell magának megnyernie, a becsülete folttalan legyen, tudományos munkásságot bizonyítson, páratlan szónoki képességgel kell rendelkeznie, mindig igaza kell hogy legyen, hihetetlen szerencséjének kell lennie és végre meg is kell érnie, hogy püspök lehessen. Csak a számár látja benne a mulandó embert, hivatala úgy koronázza az egyház épületét, mint egy misztikus drágakő, amihez senkinek nem szabad hozzányulni. Vére csak úgy lüktethet, mint a népé, egy csepp sem lehet benne ami nem százsz. A vérénél és nagyobb formátumánál fogva vezér. Arról kell gondoskodnia, hogy a százsz nép megmarad-

jon. Mintha benne ülne egy hegyben, orákulumként él és nyilatkozik. Ő az egység szimboluma.

Az egyháznak ebben a fölfogásában és szerepében, képviselőinek, szerveinek, intézményeinek és életformáinak ebben az értelmezésében nyilatkozik a szász néplélek igazi lényege. Eszerint az egyház önfenntartási és önvédelmi intézmény, melynek nem a lelkiisége, a hite, a tanítása a lényeges, hanem a nemzetet összetartó, fegyvelmező és szimbolikus ereje, melynél fogva az ő tulajdonképeni tartalma és kultuszának tárgya maga a szász kollektivitás. A gyakorlati életben mint vasgyűrű tartja össze és védi az egyéneket, de könnyörtelenül követel is tőlük s mindenkit beletör a maga formáiba. Mi tehát a szász lelki tartalom, mi a szász hit? A faluhoz, a városhoz, a közösséghez láncoló szinte beteges imádat, melyért az igazi szász, minden egyéni sérelmét félreteszi, de amelynek érdekében a népházban mindenkor kész bátran kiállani. Az összesség kedvéért vállalja a kasztokat, az áthághatatlan berendezkedést, a súlyos alárendeltséget. Voltaképen tehát a Sors, az ő Sorsa az a titokzatos istenség, amelyet imád s akiért „szép dolognak tartotta az életet ebben az országban“, azaz bármily csodálatos is nekünk, de a szász szereti a kisebbségi sorsot, sőt azt tartja egyetlen létformájának, mert ez lett a történelmi kényszer folytán forrásává annak, hogy a szász minden német-törzs felett első, sőt egyetlen abban, hogy a német mivoltát mindig és feltétlenül minden pártviszály fölé helyezte. Mindebből következik, hogy a szász lélek arcéle kifelé van fordítva s legfőbb törek-

vése az, hogy másokkal az egység és testvériség hatalmát szegezze szembe, de természetes, hogy éppen e szoros présen belül az egymás teljes ismerete miatt, ugyancsak viharzanak az emberi irigységek, vetélkedések és párt-harcok. Csakhogy ennek hangjai nem szabad hogy túljussanak az egység védőfalán. A „zöldek“ és „feketék“ vad harcai a pompásan megelevenített szebeni szásznapon végre is úgy csitulnak el, hogy a közösség felismert érdeke ellen szóló embert, mint a veszett farkast közösítik ki. Igen érdekes, hogy ez az szervezésre teremtett és alakult nép úgyszólván személytelenül és gépiesen szolgálja létérdekét egyleteiben s olvasunk egy gyűlésről, ahol a tagok csak lélekben vannak jelen, elég ha az újságból olvassák el, hogy mit határoztak nevükben és mire kötelezték őket, mert minden megy a maga kiszabott útján, ellenmondás nélkül.

Ahol a szervezett önérték szinte perpetuum mobile lett, az egyén eltörpül, főleg akkor, ha egyéni sajátságai nem felelnek meg a közérdeknek. A szászlélek, mint a Moloch, minden egyéni tehetséget vagy felfal, vagy kidob magából és elpusztít. A könyvnek mint regénynek éppen ez a főtémája. A szász jobban megérti és támogatja az „okos szamarat“, mint a magát föltárázó, lángoló és eredeti egyéniséget, sőt azt ösztönszerűleg gyűlöli, „humbugbüzt“ szimatol benne, fél tőle s elzárja magát előle. A regény alakjai közül a festőnek és a költőnek, mint szokatlan, új és egyéni tehetségeknek, végzettszerűen el kell pusztulniuk. A lángoló lelkű papnak ezenfelül még az a bűne is meg van, hogy idegen, mert

apja bevándorolt osztrák volt, tehát nem állhat összhangban a kétszázharmincezer józan telepessel. A regénynek ebben az egyik főalakjában épen az a tragikus, hogy megbűvöli őt a szász világ s egész életét arra a dicsőségre teszi föl, hogy ennek a népnek vezére, szász püspök legyen. Ez az ambíció egészen kiforgatja önmagából, még szőszegésre is képessé teszi s ezzel erkölcsi alapot ad vetélytársa bosszújának, aki őt a kollektív ösztön erejének segítségével elpusztítja.

A szász lélek kiváltságnak tartja a neki jutott örök kisebbségi sorsot. A fiatal szászok kiszaladnak ugyan tanulni, látni, élvezni a nagy német birodalomba, de úgy találják, hogy az ottaniak lelke, a legbelső kapu zárva marad előttük s a szász nekik csak mint exotikum érdekes és szeretetreméltó. Megállapítják, hogy a németeket csak a maguk teremtetten birodalom, életük egészen más polusai és saját életlehetőségeik érdeklik. A szász fiú idegennek érzi magát a nagy rendezett múzeumban, ahol a német önimádat hódol a saját kultúrájának bálványa előtt s a megismerés Erdély felé taszítja vissza.

Mindezeket ez a könyv állapítja meg a saját népről. Ez a könyv rajzolja elénk a szász lelkeséget, mint egy sajátságos religiót, amelynek saját külön etikája van: minden erény, ha az összesség érdekével egybevágh, természetesen a gyűlölet, a bosszúállás, az irgalmatlan hajsza is és minden bűn, ha nem szolgálja vagy talán épen veszélyeztetné a közösség létérdekét, természetesen az egyéniség, a tehetség, vagy az idegen vér is.

III.

Ezek után lássuk, hogy mit mond ez a könyv rólunk, magyarokról? Előrebocsáthatjuk, hogy a magyarság és a magyar lélek ebben a könyvben alig jelenik meg. Helyette majdnem kizárólag a magyar állam szerepel, melyet az író nem is szándékszik azonosítani, vagy csak igen távolról azonosít magával a magyar lélekkel. Hogy ehhez az elválasztáshoz mi magunk mit szólnak, az attól függ, hogy ki mennyire azonosítja a magyarságot azzal a politikummal, melyben a magyar életérdeknek kellett megnyilvánulnia. Azt megállapíthatjuk, hogy ebben a könyvben a szász néplélek ellenségesen áll és nyilvánul meg a magyar állammal szemben, eltekintve egy-két vonástól, melyben valami elismerésképpen csillan föl. Így előfordul, hogy a szász festő művét a magyar állam aranyéremmel tünteti ki és megvásárolja a Nemzeti Múzeum számára. Egyszer pedig az mondatik, hogy mégis csak „jogállam“ volt. Ettől eltekintve az állam és a telepesek egymásnak ellenségei. Bár a szász „jó állampolgár“ és a „legvéresebb adót izzadja“, az állam mégis ellene van, célja a telepesek beolvasztása, eltüntetése. Egy csomó olyan állami

törvénnyel izgatja a szélsőséget, melynek tendenciája félreismerehetetlen. A szász neveket magyarul kell anyakönyvelni. A szász városok nyitott kapuin idegenek tódulnak be. A harcok alatt a szász megvédte magát. Az állam a béke idejében akarja meghódítani, hivatalnokok és poroszlók seregét zúdítva rájuk s beleékelődve minden szász helységbe. Még a múzeumait is ellenőrzi s az államsegélyt csálétekül kínálja. A magyaroknak az a mániája, hogy az ország az övék. Törvényt hoznak a községek magyar elnevezéséről s iskolai törvényt alkotnak, hogy már az unokák felejtsek el, hogy a városokat németek építették s a szász gyermek már az elemiben tanuljon meg magyarul. Közigazgatásban és törvénykezésben erőszakolják az állam nyelvének használatát. A német kultúrától is különböző szász kultúrát, ezt a páratlan virágot, melyet az Isten se tudna másodszor megteremteni, oktanul elakarják tiporni. Olvassuk, hogy gazdasági és kulturális téren a szászok olyan önvédelmi harcot folytattak, mely tényleges erőforrásaikat messze felülhaladta, de az erősebb állam eltanulja a tökéletes mintákat s ellene használja föl. Hasonló intézmények kakuktozásait lopva a szász községekbe, elárasztja őket állami iskolákkal, majd magas hivatalok és kitüntetések csábításával igyekszik megtörni ellenállásuk erkölcsi erejét. Ha a világháború ki nem tör, a telepések halálos ítélete talán végre is hajtatott volna.

Van a könyvnek egy nyilatkozata a magyar lélekről is. Ez a nyilatkozat békeséges, a háborút megelőző

jólét és bizakodás légköréből fakadt és a legérdekesebb benne az, hogy bizonyos jóakaratu fölényesség nyilvánul meg benne s a szász népnek valamikor hazát, kiváltságokat, megkülönböztetett függetlenséget biztosító, akkor államalkotó fajról úgy nyilatkozik, hogy vannak jótulajdonságai. Kellemesen élénk, örökre sustorgó tűzijáték a magyar, hasonló előkelő francia nagybátyjához. Nem olyan okos és művelt mint az, de becsületesebb, kevésbé kiélt és naivabb. Egyben pedig egészen gyermekes s egyuttal ikertestvére a franciának: hisz a piros-fehér-zöld globus lehetőségében.

Ezekből a vonásokból nemzeti jellemünknek egyik oldalát, a szenvedélyes, de hamar ellobbanó, kitartás nélküli szalmalángot látjuk kiragadva. Úgy látszik, történelmünk és kultúránk másféle, vagy ellenkező bizonyosságai ismeretlenül maradtak az író és talán népe előtt is. Minden vita nélkül állapítsuk meg, hogy a szász álláspont a magyarsággal szemben, legalább a multa vonatkozólag ez volt: amennyiben nem zavargunk, jól meg lehet élni velünk, mivel akkor egészen nélkülünk lehet élni. A könyvből föltétlenül ki lehet érezni annak teljesen mellékes voltát, hogy a szász közösség zárt világán kívül magyarok is léteznek. A mi szempontunkból *olyan külön világ ez, mely akár a holdban is létezhetne.*

Azt hiszem, hogy ennek a kritikának az ellenséges éle a magyar államiság itteni megszűntével magától eltompult s merem remélni azt is, hogy az emlékezete is revízió alá kerülhet, mert most már a szász népnek

újabb történelmi alkalom adódott arra, hogy különböző imperiumok között objektív összehasonlítást tehessen. Nem szabad elhallgatnom, hogy a könyv befejező részében, a nagy világtörténelmi fordulat vázolója alkalomával ez a revízió már jelentkezik is és pedig úgy a szász néplélekkel, mint a magyarral szemben. Azt is meg kell állapítanom, hogy ennek a revízióknak az iránya határozottan kétféle. A magyarsággal szemben valami közösség-vállalás halvány körvonalai bontakoznak ki, mert a szász sorsváltozás fölmutatásánál a magyarokat együtt említi népe fiaival. A saját nemzetével szemben való nézőpontja még sokkal érdekesebb, mert azt határozott rezignáció jellemzi. Omladozik a sokszázados épület. Külső támadások is bomlasztják: elvesztette kiváltságait, jogait, autonómiáját, intézményeinek anyagi fundamentumait. De ennél jellegzetesebbek a belső veszedelmek, amiket főlemlít: mind kevesebb szász bölcső ring, mind több vegyes házasság és reverzális pusztít, mind jobban pusztul a szász népviselet s mind inkább elnémul a szász beszéd. A hagyományt és a tekintélyt szégyentelen kritika kezdi ki. A szász nép vezetői már mind históriát írnak: volt egyszer...

És végre megszólal a könyvben a mai kisebbség hangja is mely a háborús sebeiket nyalogató és zsákmányukat emésztő világhatalmak felé irányul, akik jókedvükben a század legfényesebb viccét, az önrendelkezési jogot találták ki: ide nézzetek és lássátok, hogy a szász nép, amely csak élni akar és német maradni,

véresre hasogatott lábakon áll sorsa kemény szikláján, állig az elnyeléssel fenyegető árban. Csak egyetlen vigasztaló kép villan föl a könyv végén: a gyermekek folytatják játékaikat és újra építik az elmerült gyermekvilágot.

Az a tény, hogy a szinte páratlan és méltán dicsért kisebbségi minta önmaga felett rezignál, nem feltétlenül szomorú jelenség, sőt én azt hiszem, hogy ez a szükség-szerű kezdete egy megújuló életnek, amelyet a szász nép hitem szerint bizonyára meg is fog találni. Tovább nem feladatam, hogy elmélkedjem a szász problema felett, hiszen elmélkednek rajta ők maguk, én csak azt a közös kisebbségi hitet fejezem ki, hogy egy régi világ romjai nem jelenthetnek egyebet egy élni akaró nép számára, minthogy új feladat elé állított. És most a továbbiakban nem is az ők, hanem a magunk számára óhajtom tisztázni azokat a nagy tanulságokat, melyek a magyar léleknek a szász lélekkel, a magyar sorsnak a szász sorssal való összehasonlításából a mi számunkra adódnak. Ezt egyébként abban a biztos meggyőződésben teszem, hogy vannak közös tanulságok, melyek minden népnek és így Erdély népeinek is ugyanazt mondják s így, amikor a magunk jövője felé fordulunk, egyuttal az igaz megismerés és testvériség útjára lépünk.

IV.

Mindenekelőtt a történeti öntudat ténye az, amely a szász népnek mindezeideig a leghatalmasabb erőforrása volt s a mi számunkra is a legdöntőbb figyelmeztetést adja. Korunk éppen a történeti gondolkozás terén került válaszutra. A történeti öntudat sovínisztikus formája alaposan kiábrándította a historizmusból azokat a népeket és társadalmi rétegeket, akik ellen annak pusztító élet fordítják. A szociális gondolkozás pedig, amely a szocializmusban és ennek végső konzekvenciájában, a kommunizmusban a nemzeti eszme helyébe az osztályharcot állította, egyenesen a történeti szellem megsemmisítésére tör, mikor a multba is belemagyarázza a történelmi materializmus egyoldalú dogmatizmusát. Különös jelenség, hogy míg a világhatalmak a legerőszakosabb módokon igyekeznek a nacionalizmus fölébresztésére és megszilárdítására, addig a szenvedő kisebbség lelkében mind nagyobb hullámokat ver az egyetemesség vágya és követelése. Különösen a kisebbségi sorsba jutott magyarságot és annak elsősorban fiatal nemzedékét jellemzi a történeti öntudat elhalványodása, a nemzeti érzés emiatt való megüresedése s a nemzetközi és egyetemesen emberi megoldásokért

való vágyakozás és lelkesedés. Valószínű, hogy ez egy szükségszerű világtűnet s a meglepő benne csupán az, hogy míg a multban az elszigetelten küzdő, vagy elnyomott nemzetben a szenvedés reakciója a történeti öntudat és a nemzeti érzés heves föllobogása volt, addig ma a hasonló helyzet egészen ellenkező eredményeket szül: a világ levertjeinek és elnyomottjainak szolidaritását s az egyetemesen emberi megoldás követelését. Ez az oka annak is, hogy az orosz bolsevista kommunizmusban, minden mélyebb kritika nélkül és a következmények alapos átgondolását mellőzve, a világháború föloldását remélik Európa valamennyi országában kétségtelenül igen széles rétegek és főleg az ifjú generáció. Majdnem közkeletűvé kezd válni az a felfogás, amit természetesen egy háttérből működő szervezett propaganda éleszt, hogy a nacionalizmus történetiszemlélete és az egész nemzeti szellem csupán álarca az igazi valóságnak: a polgári kapitalista világrendnek, mely azt csak azért tartja ébren, erősíti és táplálja, hogy ezzel gátat emeljen a kibontakozó új világrendnek: a kommunizmus által képviselt gazdasági kollektivitásnak. Ebből következik az a szerencsétlen gondolat, hogy mind az a lelki és szellemi érték is, amely a polgári világrendben exisztál, beleértve a keresztyéniséget is, csak járuléka a kapitalista gazdasági rendnek s így annak vétkeiért felelős, sőt e vétkeknek kifejezője. Világkatasztrófának kell fölismerünk azt a tényt, hogy a háború utáni imperializmus a miatta szenvedők millióit egy materialista propaganda malomkerekére hajtja s arra kényszeríti,

hogy attól várják jobb jövőjüket; hiszen kétségtelen, hogy az ázsiai új Dzsingisz-kán nemcsak a kapitalista gazdasági rendet s az ezzel összefüggő politikai és katonai imperializmust támadja, sőt lényegében nem is ezeknek az ellensége, lévén ő maga is egy más szerkezetű s még fokozottabb imperializmus, hanem az emberiség lelkeségét és az emberi szellem belső értékeit akarja megsemmisíteni. Azt hiszem nem csalódom, amikor a Meschendörfer könyvében olyan megragadóan ecsetelt bomlását a szász történeti öntudatnak szintén e végzetes világaramlat hatásának tulajdonítom s úgy vélem, hogy ott ahol szinte csak egy szervezettségé szikkadt szigoruan zárt világot ér ennek a hullámnak szökő-árja, a veszedelem annál nagyobb, mivel a lelki tartalom már régebben sorvadásnak indult s a teremtményénységben gyökerező realitását szándékosan és tudatosan maga taposta el. Mi, erdélyi magyarok, soha sem rendelkezünk a történeti öntudatnak s öntudatos nemzeti szellemnek azzal a bámulatraméltó hatalmával, amely őket megtartotta. Ma már be kell ismernünk, hogy régebbi generációink ezirányu lelki tartalma történelmünknek és nemzeti szellemünknek csak bizonyos vonásaiból alakult és táplálkozott. Épen azok az erők és értékek hiányoztak belőle, melyeket legnagyobbjainktól: egy Bethlen Gábortól, Zrinyi Miklóstól, Széchenyi Istvántól, Kemény Zsigmondtól örököltünk és kellett volna elsajátítanunk, azok a maradandó értékvonások, melyek önkritikára, önmegtagadásra és önfeláldozásra vonatkoznak. Ez az oka annak, hogy a szász

író, egész népe nevében csak a piros-fehér-zöld színekben sustorgó, magasra lobbanó és gyorsan kialvó rakétát látta meg a magyar lélekben. Sajnos, mindig hiányzott belőlünk a nemzeti történelem komoly, mély és alapos tanulmányozásán és tanulságai elsajátításán alapuló nemzeti szellem. Kétségtelenül még rosszabbul állunk mai ifjú nemzedékünkkel, aminek bár tőlünk független külső körülmények is kedveznek, mégis öntudatos munkánk hiánya a főoka. Nem hozunk áldozatokat, pedig megfeszített áldozatokat kellene hoznunk azért, hogy történelmünk igaz és maradandó értékei gyermekeink lelkébe fölszívódjanak. Maga az ismeretanyag is megdöbbenően csekély és fogyatékos már, a mai magyar ifjúság tudásában, nem is beszélve a nyersanyag megfelelő földolgozásáról. Nem csoda tehát, ha a magyar ifjúság lelkét készületlenül és fertőzésre alkalmasan találják a lélek-ellenes világ bomlasztás baktériumai. Mindig megdöbbenek azon, ha a magyar ifjúság igen sok tagja kötelességének érzi, hogy megelőzze a román, vagy francia, vagy a német ifjúságot a nemzeti öntudat feladásában s nem jut eszébe, hogy bőven ráér nemzetközivé lenni akkor is, ha már a nagy nemzetek fiai levették nacionalizmusuk „idejétmult” köntösét. Valami élehetlenség és gyakorlatiatlanság ütközik ki abban, hogy a magyar ifjú nem is tartja szükségesnek elmélkedni azon: vajon azoknak a másoknak miért nem jut eszébe ez? Csak mostanában olvastam egy egészen fiatal magyar könyvében olyasféle megállapításokat, hogy a nemzeti érzés és öntudat nem annyira termé-

szetes adottság, mint inkább a nacionalista állam iskoláinak nevelési eredménye, amit igazol az, hogy a tulzott nacionalizmus, vagyis a sovinizmus nem egyéb, mint osztálytünet, a nemzeti állam feltörekvő polgári osztályának érdekeideológiája. Ebből a gondolkozásból azt az érdekes következtetést lehetne levonni, hogy nem az egyes ember, az egyéniség a természet által adott valóság, hanem a társadalom, míg az egyén csak elvont képzelődés; hogy nem maga az ember a valóság, ösztöneivel, lelkületével, testi-lelki organizmusával, hanem az az osztály, melybe születése, vagy körülményei épen belekapcsolták.

Az erdélyi magyarság tulajdonképpen csak most jutott abba a helyzetbe, melyben a százsz nemzet évszázadok óta van, hogy harcoljon és dolgozzon azért, hogy megtarthassa önmagát az állam keretén belül, mint sajátos nemzet-egyéniiségét. Arra a kérdésre, hogy egyáltalában szükséges-e magát ilyennek megtartania, azt hiszem ép annyira felesleges felelni, mint arra a kérdésre, hogy egyáltalában érdemes-e és szükséges-e élni? Aki ebben az alapkérdésben ingadozik, azzal már nincs mit kezdeni. Az erdélyi magyarságot tehát egyszerűen adottságnak kell vennünk, olyan értékek hordozójának kell tartanunk, melyekért felelős. Letagadhatatlan, hogy van egy magyar lelkiség, mely különbözik más népekétől. Ez a lelkiség történelemben, nyelvben, kultúrában sajátos módon fejezte ki magát. Hozzá tartozik a humanum teljességéhez és senki más nem pótolhatja, nem helyettesítheti. Ez a tény az élet értelmével függ

össze s ezért nem vitatható. Az erdélyi magyar tehát csak magyar módon lehet az emberi élet tényezője. Magyar mivoltának alapja lelki oldalról a történeti öntudat. Ez az öntudat csak nemzeti történelmünknek igazi megismerésén és elsajátításán épülhet föl. Legemberibb joga és elutasíthatatlan kötelessége, hogy ezt a történelmet szabadon és teljesen megismerhesse és annak tanulságait beleépíthesse jövődjébe. Amennyire szüksége van azonban erre a történelmileg megalapozott nemzeti szellemre, éppannyira nincs szüksége exkluzivitásra, egy külön nemzet-religióra és annak érdek-moráljára. Az igazi magyar tradíció, és ebben a magyar van előnyben a szász felett, az a fenntartás nélküli és soha eléggé nem méltányolt odaadás, mellyel a magyar lélek odafordult és kitárta magát az egyetemesen emberi értékek számára. Van abban valami fájó büszkeség, hogy a magyar lélek minden visszautasítás és lekicsinylés dacára, mely Európa részéről annyiszor érte s még most, összetöretése tragikus mélységében is, nem szűnt és szűnik meg tovább táplálni magában a hitet a nemzeteket összekötő igazság és szeretet valóságában. Azt minden önmagunk-elleni vétkeink dacára is nyugodtan állíthatjuk, hogy a magyar lélek a maga legmagasabb ambíciójaképpen igényelte, hogy a nála nagyobb nemzetek csúcsait a gondolat és alkotás világában megközelítse. Mindig arra törekedett, hogy magába tudja fogadni a világot. Merészelhetjük állítani, hiszen ez mindig a kicsinek a nagysága, hogy az angol, francia, német, olasz, orosz szellem legnagyobb képviselői a tudomány, irodalom,

művészetek terén a magyar lélekben a legodaadóbb megértésre és követésre találtak, sokszor izzóbb és döntőbb befogadásra, mint saját nagy nemzetük lelkében. Épen azért kell a legalaposabban és a legszélesebben megismernie a mai generációnak multunk egészét, hogy rádöbbenjen arra a csodálatos valóságra, amelyet ez a történelem dokumentál s amely abban áll, hogy az igazi magyarság, azaz a magyar nemzet legkülönb része mindig fölszárnnyalt az európai szellemiség csúcsaira s visszasugározta a maga sajátos magyar mivolta szerint az emberiség legjobb törekvéseit. Amelyik nemzetnek ilyen öröksége van, annak olyan hivatása is van, amelyet öntudatosan kell vállalnia, minthogy abban van megkülönböztető létjoga is. Ezt a hivatást nem szabad befolyásolnia annak az emberi kishitűségnek, hogy gyakorlatilag és momentán céltalannak vagy reménytelennek mutatkozik. Az igazi életerő abban nyilvánul meg, hogy reménység ellenére is kész önmagát fenntartani és következetesen érvényesíteni. Emlékezzünk arra, hogy Deák Ferenc ezt az igazságot képviselte és határozottan kijelentette, hogy ő a maga igazságát reménytelenül is képes szolgálni. Ebben a mély erkölcsi erőben a legnagyobb praktikum van, mert olyan energiaforrás működik, amely haszontalanul és eredménytelenül végre is soha sem veszhet el. Ha tehát az erdélyi magyarság a maga történetileg öntudatosított hivatását felismeri s a maga nyelvének, kultúrájának, adottságainak és jellemének sajátos módján rendületlenül s talán reménytelenül megmarad amellett, hogy neki ebben az országban

a lelki értékeket és az emberiség egyetemes gondolatait, gyakorlatilag az itt élő népek testvéri kapcsolatait kell munkálnia, akkor minden elzárkozásnál és mesterséges védőbástyánál hatalmasabb igazsággal biztosítja a maga jövődjét.

Mindnyájan tudjuk, hogy a mi leggyengébb pontunk a szervezettség hiánya. Ebben a tekintetben a szász nemzet olyan példaadással szolgál, mely talán az egész Európára nézve páratlan. Mi, sajnos szervezetlen nemzet vagyunk s a széthúzás és fegyelmetlenség egész történelmünkön áthúzódó átkunk. Ujabban amugy is széteső nemzeti egységünket még szociális osztályalapon is tovább akarják tagolni éspedig nem is kívülről, hanem a saját fiaink. Egyszóval a szervezettség nagyon is reánk férne. És mégis, bármennyire csodáljuk a szász példát, egy pillanatra sem mondom, hogy az mintájául szolgáljon a mi magyar megszervezkedésünknek. Ezt már abból az elvi álláspontból kifolyólag is hangoztatnom kell, mely a szervezetet mindig a nemzeti egyéniség kifejezőjének tartja. A szász szervezet a szász lélek produktuma s nem is volna reáerőszakolható a magyar lélek teljesen más alaptermészetére. Mindenekfelett fontos az, hogy a szervezet csak akkor ér valamit, ha lelkiiséget tartalmaz s egy belső, lelki fegyelem az alapja. Ebből a szempontból kellene öntudatosítanunk azt, hogy a mi életünkben az egyház, vagy az iskola, vagy a politikai, vagy a gazdasági tényezők miféle tartalmat, értékeket és érdekeket kell, hogy szolgáljanak népünk életében. Mert nem szabad elfelejtenünk, hogy

még maga a nép sem öncél, legalább is nem az az ő pusztá létezése. Az igazi öncél azokban az értékekben van, melyeket életében és alkotásaiban realizál. Ezért döbbsentem meg amikor a már említett fiatal író könyvében azt olvastam az egyház jelentőségéről, hogy az abban az alkalmosszerűségben és eszköziségben rejlik, melyet népünknek nyújt nyelvhasználati, építészeti, népművészeti, társasági és politikai szempontból. Nyilvánvaló, hogy ez a szász gondolatnak egy primitív és idejétmúlt megismétlése, de annak minden grandiozitása és zordon keménységében is tiszteletetparancsoló ereje nélkül. Ez sivár racionalista gondolat, melyen maga a keresztyén egyház már a tizennyolcadik század végén szerencsésen tultette magát. Én az egyháznak nagy nemzeti jelentőséget tulajdonítok, de nem abban a szász értelemben, mely azt tulajdonképen a népélet és a faji geniusz szimbolumává és összetartó vasgyűrűjévé teszi, sem abban az alacsony gazdasági értelemben, mely az egyházban csupán hasznos ismeretterjesztő intézményt lát, némi felesleges ceremóniák között, hanem abban a magyar értelemben, hogy az egyház az evangélium szellemében őrizője, irányítója és megtermékenyítője a nemzeti léleknek, hogy az mindig lelkiség és szellemiség maradhasson, menten minden exkluzivitástól, de minden materialista elszintelenedéstől is. És ehhez hasonlóan minden kultúrális és szociális szervezetet csak akkor tartok becsülendőnek, ha az nem egyes osztályokat, hanem minden magyar embert az egymásért való felelősség és önfeláldozás nagy szolidaritására nevel.

A szász író könyve talán a legtanulságosabb abban a kérdésben, mely az egyéniségnek és tehetségnek egy nemzet életében való jelentőségére vonatkozik. Természetesen nem szabad úgy értelmeznünk erre vonatkozó vallomását, mintha egyetlen nép is és így a szász nép is megélhetett volna legjobbjainak önfeláldozó szolgálata és önzetlen vezetése nélkül. Bizonyára csak legkülönb egyéniségeinek és tehetségeinek köszönheti, amit elért. De mindenesetre jellemző az, hogy a nemzet önfenntartásának mindenek fölé való emelése természetszerűleg csak is bizonyos irányú tehetségnek és egyéniségnek adott teret, akinek sajátossága egybehangzott és megfelelt a közösség érdekeinek, míg az ettől elütőket kivetette magából. Mit mutat a magyar történelem? Talán egyetlen nép története sincs annyira telítve a félreismerett, meg nem hallgatott, elvetett tragikus talentumok seregével, mint a miénk. A legkülönb magyar jellemek és elmék többnyire csak földiéletük összetörése után, későn jutottak elismeréshez s nemzeti prófétáink tanításai nagyrészt pusztában elhangzott szavak maradtak. Ezért van, hogy nemzetünk az igazi lelki és szellemi vezetés iránt alig fogékony s ilyen vezéreinek sem felismerésében, sem követésében nem iparkodó. Sokkal súlyosabb megítélés alá esik azért, mert nem csak az érdekével nem összhangzó s újszerű tehetségeket nem vállalja, hanem a saját legfőbb érdekének megértésében nem egységes és azért azok iránt sem engedelmes, akik az ő lelkének megtestesítői. Ez a közönyösség az, aminek kérégt átörönni ami legnagyobb történelmi falada-

tunk. Természetesen, ez a feladat elsősorban épen azoké, akik a nép különböző tereken való vezetésére hivatottak. Mert viszont a történelem bizonyága szerint a mi népünk könnyen vezethető, mihelyt vezetői megalkudva a népszerűtlen igazsággal, ösztöneinek és legközelebbi érdekeinek hajlandók hizelegni s engedményeket tenni. Ha igényeljük magunknak a sajátos létjogot, akkor ezen a ponton is magasabb kötelezettségeket kell vállalnunk s a nép ösztönei helyett a lelkiismeretéhez kell fordulnunk, azt ébreszteniünk és kifejleszteniünk. Az erdélyi ősi iskolák dicsősége abban állott, hogy nem hagyták porbahullni a talentumokat, hogy azokat magából a népből keresték ki, emelték föl és csiszolták ragyogó gyémántokká. Ennek a nemzet-pedagógiának adott nemeslevelet Bethlen Gábor fejedelem, a legerdélyibb magyar lélek. Nemzetnevelésünk tehát nem elégedhetik meg kisebb igényvel, minthogy népünket a legkülönbözőbb elmék és jellemek kiművelésével és azoknak öntudatos munkábaállítással valóban lelki és szellemi vezetés alá helyezze. Igaz, hogy egy ilyen nemzetpolitika nagyrészen láthatatlan és messzi igazságokba vetett hiten alapszik. De csodák csak hitből születnek.

TARTALOM

1. Harc a szobor ellen	— — — — —	5
2. Aisthesis	— — — — —	59
3. Lélek és gyakorlat	— — — — —	75
4. Erdélyi sorsok	— — — — —	91

*SZERZŐ SZÉPIRODALMI MUNKAI
ÉS TANULMÁNYAI:*

- SZAMADÁS.* 1912. Versek.
KAPU ELÖTT. 1921. Elbeszélés.
ÉLET FEJEDELME. 1924. Elbeszélések.
MEGSZÓLALNAK A KÖVEK. 1925.
III. kiad. 1927. Elbeszélések.
ÖRDÖGSZEKÉR. 1925. VI. kiad. 1931.
Regény.
GYÖNGYVIRÁG. 1927. Mesejáték.
ÁGNES. 1928. Regény.
MAGYAR FA SORSA. 1927. II. kiad. 1927.
A vádlott Ady költészete.
AZ ELÁTKOZOTT ÓRIÁSOK. 1928.
Előadások.
EGYEDÜL. Bethlen Gábor lelki arca. 1929.
II. kiad. 1930.
MAGUNK REVIZIÓJA. 1931.
NEM BÉKESSÉGET! 1932. Előadások.
ERDÉLYI SZEMMEL. 1932. Tanulmányok.
HARC A SZOBOR ELLEN. 1933.
Tanulmányok.

Ez a
könyv az
Erdélyi Szépmíves
Céh hetvenkilencedik kiad-
ványa; VII. sorozatának 7—8.
számú könyve. Nyomtatta a Minerva rt.
nyomdája Garamond-antiqua betűkkel. A szedést
Lauf Rudolf nyomdavezető, a nyomást
Szabó Elek vezette. Kötése Rohonyi
Antal egyetemi könyv-
kötő műhelyében
készült.

